

JOSIP VONČINA

TEMELJI I PUTOVI GAJEVE GRAFIJSKE REFORME

1.

Najstariji sačuvani, latinicom i hrvatskim jezikom pisani tekstovi potječu iz 14. stoljeća,¹ jedan je od njih (Red i zakon zadarskih dominikanki) datiran godinom 1345. Uporno i nedovoljno uspješno, otada je trajalo polumilenijsko nastojanje kako bi se latinica prilagodila domaćim fonološkim potrebama. Bitnom prijelomu dovoljno je bilo pola decenija: između godina 1830. i 1835. Čini nam se da o tome impresivnom obratu i o njegovu glavnom protagonistu, Ljudevitu Gaju, znamo sve što je važno.

Pa ipak, tek u novije vrijeme posrećilo nam je da mnogi dobijemo priliku načetoj temi pratiti izvorna vrela: zahvaljujući pretiscima. Prije nešto više od jednog desetljeća tiskan je reprint "Danice",² samo nas dvije godine dijele od reprinted Gajeve Kratke osnove,³ a upravo je izišla nova ilirska antologija što skladno spaja uobičajenu (transkripcijsku) i noviju (pretisnu) tehniku.⁴ Tako smo postali sposobni da se upustimo u široku, ali i meritornu diskusiju o slovnoj reformi što je svoju kulminaciju dostigla prije poldrug stoljeća. Najčuvaniji dokument o tome, poznata Gajeva Kratka osnova, nuka nas neka se iznova pozabavimo i njome samom, i svim zbivanjima koja su dovela do toga da Gaj, nekoć, odstupi od svojih prvobitnih, radikalnih grafijskih zamisli te (u članku Pravopisz 1835) iznese kompromisan prijedlog koji je pustio korijenje i na kojem se (tek ponešto modificiranu) zasniva naš današnji latinički slovni sustav svakodnevne upotrebe. Ne bez razloga, rekli bismo da je davni Emerik Pavić (godine 1768) o svojem redovničkom sudrugu prerano izrekao važne riječi:

"U ovom našem okolišu / složni ljudi svi jednako pišu,
/ od pokojnog fra Stipe Vilova / složno mecat naučiše
slova."⁵

Tu važnu pouku ipak ćemo datirati devedesetak godina poslije smrti slavnskoga franjevca Stjepana Vilova te je pripisati mladome i odrešitome svjetovnjaku, Krapincu Ljudevitu Gaju. Doista, kazano je kako je prvi od njih grafijskoj ujednačenosti (što se, među ostalim nazivima, nekoć imenovala: "slovosloga", "slovo-složje", "slovosložnost") poučio jednu povijesnu pokrajinu; drugi je pak, bez sumnje, istu vještinu "složno mećat slova" (ali na novim načelima) podario prostoru koji daleko nadilazi međe jedne regije.

O tome što je Gaj (kao bitan zahvat kulturnoga programa svojega i svih iliraca) doista učinio mnoge su generacije srednjoškolaca između dva rata saznavale iz opisa u Poljančevu udžbeniku. Taj opis navodim prema trećem izdanju⁶ (a u bilješkama donosim preinake načinjene u četvrtom izdanju⁷):

"Gaj je uveo, kao što je poznato, i svoj pravopis, udešen uglavnom prema češkom, s malim dopunama Babukićevim, kako ih je bio zaveo u svojoj 'Osnovi'.⁸ Gaj je već god.⁹ 1830 izdao - na poticaj Kollárov i uz njegovu pomoć - knjižicu 'Kratka osnova horvatsko-slovenskoga pravopisanja', gde je za latinicu predložio svoj pravopis, sastavljen po principu da svaki glas ima svoj posebni znak, a da se svako slovo uvek jednako čita. Zato je uveo dijakritičke¹⁰ znakove za formaciju slova¹¹ što ih latinica nema.¹² Babukić je kasnije u svojoj gramatici prihvatio tu Gajevu reformu i predložio još¹³ za nekadašnje jat (ѣ) slovo ě, koje bi trebalo izgovarati onako kako se gde govori, i, ije (je) ili e, te bi time zadovoljio sve štokavske dijalekte.¹⁴ Taj znak nije bio svima po volji, pa su ga hteli promeniti, ali za vreme ilirskog pokreta on je ostao¹⁵ netaknut."¹⁶

Uhu je draga strana tog odlomka njegov, pedagoškim namjerama primjeren pripovjedački ton. Manje je ugodno što tu ima netočnosti i izvrtanja: pogrešnih navoda (jer u naslovu Gajevoj knjižici nema riječi "slovenskoga"), terminoloških nepreciznosti (jer najistaknutiji ilirac nije - a i nije sam - reformirao "pravopis"), faktografskih promašaja (jer slovo ě nije prvi uveo Babukić godine 1836, nego Gaj 1835), pa naopakih interpretacija

(jer se slovom ě fakultativnoga izgovora nisu morali zadovoljiti samo "štokavski dijalekti").

Ako je Poljančev sažetak naslonjen na rezultate što su u proučavanju ilirizma bili postignuti do trećeg decenija našega stoljeća, onda i mi možemo posumnjati nisu li nam iz tih starijih istraživačkih napora, na koje se rado oslanjamo, ostali kakvi naopaki zaključci, kojih bi se valjalo otresti. Bilo kako bilo, Poljančevu interpretaciju ipak resi važna vrlina: da nas svojim netočnostima sili neka ponovo zavirimo u relevantne izvore te ih iskoristimo u potrebnoj (tj. obilnoj) mjeri.

2.

Pretisak je Gajeve Kratke osnove dragocjen što nam stoljeće i pol staru te neobično važnu knjižicu donosi u izvornom obliku: vrlo ukusno opremljena, napokon je stigla na naše radne stolove. Izdavačima reprinted zahvalni smo i stoga jer su odlučili, čitatelju za prijeko potrebnu informaciju, pretisku dodati koncizan, ugodno stiliziran pogovor.¹⁷ Pisan na temelju solidna uvida u dosadašnju literaturu, taj tekst otvara cio niz dvojbi.

Valja reći da je Gajeva Kratka osnova prije godine 1983. bila široj javnosti poznata prema transkripcijama. Godine 1933. u cjelini ju je izdao Franjo Fancev,¹⁸ i to trudeći se kako bi za Gajeve posebne grafeme pronašao u modernoj tiskari prave adekvate. Uspoređujući tu transkripciju s pretiskom, ustanovljujemo da se Fancev poslužio dvostrukom grafijskom mješavinom. U Gajevu autorskom tekstu za slova s dijakritičkim znakovima primijenio je grafeme: novije opće upotrebe (č̣, đ̣, ṣ̌, ẓ̌) i Akademijine (ċ, ċ̣); u primjere je pak uveo dva nova znaka (ġ, ģ). Osim toga, donoseći naslovnu stranu Gajeve knjižice,¹⁹ Fancev nas je temeljito zavarao: ne upozorivši da to nije faksimil, nego neuspio nadomjestak načinjen u zagrebačkoj tiskari godine 1933. Začudo, taj se "faksimil" pojavljuje i u recentnoj knjizi koja inače mnogim svojim svježim stranama uspijeva kritičnošću razbuditi naše školničkom sigurnošću zamorene predodžbe o ilirizmu.²⁰ Zasluga je pretiska što nam nudi mogućnosti: prvo, da vidimo izvornu naslovnu stranu Kratke osnove; drugo, da se uvjerimo o pravom iz-

gledu Gajevih slovnih inovacija (pri čemu je dobro što se one prenose i u Bratulićev prilog, napomenom kako "nasuprot temeljnim grafemima: c, d, g, l, n, s, z stoje č, đ, ǰ, l̃, ñ, š, ž").²¹

Pretisak nam vraća vjeru u istinu: da se jedino isplati osloniti na primarne izvore, a nipošto na njihove više ili manje vjerne kopije. Da to još bolje shvatimo, vrijedi navesti kako smo Fancevu slijepo vjerovali i kad je riječ o najzanimljivijim grafijskim inovacijama Kratke osnove: o onim slovima što ih je mladi Gaj ("prema češkom uzoru") opskrbio dijakritičkim znakovima. Koliko se Fancev jest (a pisac popratnoga teksta uz pretisak, Josip Bratulić, nije) pokorio nesavršenim mogućnostima sebi suvremene štampe, neka pokaže tablica:

Fonem	č	đ ¹	đ ²	l	ń	š	ž
Fancev	č	đ	ǰ	l̃	ń	š	ž
Bratulić	č̣	đ̣	ǰ̣	ḷ	ñ	ṣ̌	ẓ̌

22

Pa kad s Bratulićevom pouzdanošću usporedimo Fancevljevu ponudu, izlazi da nas je Fancev - prikazujući godinu 1830. - možda i nesvjesno obmanuo s obzirom na pravi izgled dijakritičkoga znaka: samo jednom vjerno oponašajući izvornu Kratku osnovu (i to njezina uspravna [ne kurzivna!] slova: ǰ) te u drugim slučajevima odražavajući: nekoga nepoznatog (l̃); Gaja iz godine 1835. (č̣, ẓ̌, ṣ̌); Daničića s kraja 19. stoljeća (đ, ń).

Stoga se s velikim pouzdanjem priklanjamo Bratulićevoj tvrdnji o prvobitnoj Kratkoj osnovi: "Palatalnost ('žumboreći i šumeći glasi') označena je kvačicom kao diskriminantom ..." (str. 2). Da ne zanovijetamo cjepidlačareći (tj. pitajući se: je li dijakritički znak " naprosto "kvačica", a ne možda tilda), najbolje je piscu Riječi uz Gajevu "Kratku osnovu" na riječ povjerovati. Ipak, pretisak nas uvjerava da se idealno stanje dijakritičkoga znaka (") u Kratkoj osnovi doista ne ostvaruje. Narušava ga: prvo, što na svojem vrhu "uska" slova (tj. đ, l) ni u jednoj

varijanti (tj.: ni u verzalnoj, ni u kurentnima: uspravnoj i kurzivnoj) ne dobivaju dijakritički znak ˇ, nego ˇ̣ (... , Ĺ; đ, ĩ; đ̣, ị̃);²³ drugo, što se prema kurzivnome ġ dosljedno pojavljuje uspravno ĝ.²⁴ Stoga bih se odvažio istaći da se dijakritički znakovi u prvotisku Kratke osnove (Budim 1830) ne nižu ujednačeno, nego se razlikuju prema tome je li riječ o kurentnome kurzivnom ili uspravnom slogu. U svemu, pravo bi se stanje moglo pokazati tablicom:

Fonem	č	d ¹	d ²	l	ń	š	ž
Kurzivna slova	č̣	đ̣	ġ	ḷ́	ṇ̌	ṣ̌	ẓ̌
Uspravna slova	č̂	đ̂	ĝ	ĺ̂	ň̂	š̂	ž̂

Nakon toga postaje jasno da je Gaj, doduše, ideju o slovima s dijakritičkim znakovima preuzeo iz češke grafije, da je u rukopisu doista predvidio jedan jedini dijakritički znak (tj. ˇ),²⁵ ali da svoju Kratku osnovu (onakvu kakva jest) iz tehnoloških razloga ne bi bio godine 1830. mogao izdati u Zagrebu, nego u kakvu stranom gradu, od kojih neke izrijekom navodi:

"Gore imenuvane skupslove č, đ, etc. vre vu vnogeh tiskarnicah Cesarstva gotove nahađaju se. n. p. vu Beču, v^o Prazi, Budimu, Peštu. itd. ..."26

Dijakritički znakovi (i to podslovni) nalaze se već u počecima hrvatske latinice,²⁷ a nadslovnima se potkraj 16. stoljeća poslužio šime Budinić (ć ĳ).²⁸ Trinaest decenija prije Gaja Vitezović je imao potpun nacrt grafijske reforme uz pomoć nadslovnih dijakritičkih znakova,²⁹ ali - želeći ga provesti u zagrebačkoj tiskari koju je sam vodio - nije uspio. U predgovoru Priričniku (Zagreb 1703) kaže:

"I zato pred trimi letmi iznajdoh jedan kruto dobar, lagak i pravičan način za takovo pismo, koga i obznanih u rečenom dijačkom jeziku,³⁰ ali do sih dob potribna k tomu slova ne mogah činit napraviti."³¹

Mogućnosti da se slavenski uzori iskoriste prije i poslije Vitezovićeve neuspjelog pokušaja imali su mnogi hrvatski pisci 17. i 18. stoljeća, duže ili kraće vrijeme boraveći ondje gdje se od Husa reformirana latinica upotrebljavala; neki su od tih pisaca bili živo zainteresirani za sređivanje hrvatske latinice, ali im nije palo na um da se okoriste češkim uzorom. Na primjer, u Trnavi su studirali Juraj Habelić (škol. god. 1639/40. do 1642/43)³² i Antun Kanižlić (škol. god. 1726/27. do 1728/29).³³ Dobro je razmotriti upravo Kanižlićev primjer. Godine 1759. i 1760. izdaje on dvije popularne vjerske knjižice, a njihovi predgovori spominju također jezičnu i slovnu problematiku. U Utočištu blaženoj divici Mariji (Mleci 1759) Kanižlić kaže:

"Nisam nigdi nad slovi biližke metao³⁴ ni slova nikoga važda dvostručio,³⁵ kako nikoji, a navlastito D a l m a t i n c i, običaj imadu, jerbo razumijući je z i k i l i r i č k i i brez toga mogu znati, ima li se rič ili u dule ili u kraće izgovarati."³⁶

U Primogučim i srdce nadvladajućim uzrocima (Zagreb 1760) pak veli:

"Drugom. Slidio sam oni od uredna pisaña način, koji se nahodi u Abeceveci, po Požegi i selih požeških razdiļenoj. Ne ću se ja ovde inaditi, ovim li se ili onim načinom rič koja piše, budući da nisu još utemeljene od s k l a d n o p i s j a i l i t i s l o v o s l o ž j a i l i r i č k o g a n a r e d b e. Ja ovi način slideći imam moj uzrok, a drugomu ne prigovaram."³⁷

Pitanje jezika Kanižlić, dakle, smatra definitivno riješenim: "jezik ilirički" - to je ikavska štokavština kakva se u toku 18. stoljeća primjenjivala u književnoj djelatnosti Slavonije. Otvorenim ostaje tek problem "skladnospisja iliti slovosložja iliričkoga". Kanižlić pak, navikao na slovni sustav rabljen u Slavoniji, odbija prihvatiti neka rješenja što ih nalazi u Dalmatinaca. Pa i odbijanje je komunikacija. Kanižlić, naprotiv, priželjkuje da se to riješi jedinstvenim "naredbama".

Narodni je prepород mogao, dakle, nastupiti već oko godine 1760. Krivnja da se to nije dogodilo leži na neodlučnosti

Antuna Kanižlića i njegovih suvremenika: "Ne ću se ja ovde inadi-
ti ..."

Takav se inadžija ipak pojavio: u osobi Ljudevita Gaja
pred godinu 1830.

Velika je pak bila smjelost mladoga Gaja - da iskoristi
ne samo apstraktni uzor (češku latiničku grafiju) nego i tehnološ-
ku opremljenost budimske tiskare, koja je, svojim raskošnim izbo-
rom pismēnā, od abecede, azbuke i alfabeta (tj. latiničkih, ćiri-
ličkih i grčkih slova) do gotice, postala pravi mamac za svakoga
tko je između godine 1801. i 1830. u ovim našim stranama "nešto
za nas blagodatno směrjati počeo novo".³⁸ No dok je važnom pret-
hodniku reformatora srpske ćirilice Vuka Stefanovića Karadžića,
Savi Mrkalju, budimska tiskara nudila slova stare crkvene ćirili-
ce (te tako znatno omeđivala domet njegove grafijske reforme),
u istoj su tiskari, za nas neiskorištena, ležala već gotova lati-
nička slova s dijakritičkim znakovima, kao stvorena da - uz ne-
znatne modifikacije - prikažu svaki slavenski, pa i naš fonološ-
ki sustav. Samo je od ljudske invencije i odvažnosti zavisilo
kad će se ta slova iskoristiti i na slavenskom jugu. U velike iz-
davačke pothvate bilo ih je odviše riskantno uvesti, pa prvi dio
Stullijeva rječnika (tiskan u budimskoj štampariji godine 1801)
ne donosi ni najmanjeg nagovještaja da takva slova ondje postoje,
iako su se upravo oko latiničke grafije za taj rječnik prije nje-
gova tiskanja vodile žestoke rasprave, a Stulli je bio prisiljen
provesti slavonski slovni sustav.³⁹ Čak i kad je Gaj već izveo
svoj prvi pokušaj, u istoj se štampariji godine 1831. tiskao Ka-
tančićev prijevod Svetog pisma (u redakciji Grge Čevapovića), no
također starom slavonskom grafijom. Korjenita se reforma mogla
pokušati samo kratkom, jeftinom knjižicom (kakva je Kratka osno-
va, kojoj je po opsegu vrlo nalik i Mrkaljevo Salo). Obje su knji-
žice doživjele sličnu sudbinu. Zbog silnog otpora konzervativnih
sredina kojima su kao blagodat bile namijenjene autori su ih se
morali javno odreći: Mrkalj je bio prisiljen objaviti drugi, i to
pokajnički traktat Palinodija libo obrana debeloga jera (Beč 1817),
a Gaj je - tek s nešto manje tragičnog prizvuka - članku Pravo-
pisz (god. 1835) dodao jednu jedinu rečenicu:

"Poleg ovde zpelyanih temelyov ima sze popraviti knyisicza od horvatzko-szlavenzkoga pravopiszanya vu Budimu l. 1830 vandana."⁴⁰

Pokušaji hrvatskih protestantskih pisaca (god. 1562-63), Šime Budinića (god. 1583) i Pavla Vitezovića (na prijelomu 17. i 18. stoljeća) da latinička slova - dodatnim ih znacima varirajući - prilagode vlastitu jeziku iz drevnih vremena izranjaju kao preuranjeni, u korijenu podsjećeni naponi što će ih do pobjede dovesti tek mladi, u sve fonološke potrebe često nedovoljno upućeni entuzijasti ilirskoga naraštaja.

Za naše spoznaje o ilirizmu (pa i o njegovoj slovnoj reformi) trajnu vrijednost - osim već spomenutih pretisaka - ima nekoliko djela što ih smatram osobito važnima. Među njima spominjem: Smičiklasovu knjigu o Babukiću;⁴¹ Šurminovu monografiju o preporodu;⁴² Barčevu Ilirsku knjigu;⁴³ Fancevljev izbor dokumenata;⁴⁴ Ježićevu Ilirsku antologiju;⁴⁵ Ravličevu Ilirsku knjigu I, II;⁴⁶ Jelčićev Hrvatski narodni i književni preporod;⁴⁷ Šicelovu Riznicu ilirsku.⁴⁸ Hrvatski je narodni preporod, dakle, odlično predstavljen brojnim zbirkama reprezentativnih tekstova.

S Barčevim transkripcijskim izdanjem počele su (u početku ovog odjeljka već opisane) teškoće oko finog lučenja grafijskih osobina u vrelima ilirskog doba. Upravo uz transkripciju Kratke osnove dodaje Barac ovu bilješku:

"Napomena. Zbog štamparskih razloga nisu ovdje sva slova što ih predlaže Gaj štampana onako kako ih je on zamislio. On za svaki glas predlaže zasebno slovo, na pr. za glas đ (ćir. ђ) slovo d i slovo g sa znakom koji se danas upotrebljava u slovu č, za slovo ć (ćir. ћ) slovo t sa sličnim znakom; isto to vrijedi i za slovo lj i nj (ćir. њ i њ). Isp. strane 19, 20, 21."⁴⁹

No dok se te nevolje mogu još i razumjeti (pa i pohvaliti što Barac, ispuštajući njemačku verziju iz Gajeve knjižice, daje cio njezin hrvatski tekst, a tome ostaje vjeran i Fancev), Ježić uvodi nesretnu inovaciju. Pojavivši se samo godinu poslije Fancevljeve knjige, Ježićeva joj je antologija oduzela popularnost te sama postala naveliko čitanom knjigom.

Napose, o Gajevoj Kratkoj osnovi generacije studenata nisu sliku dobivale na osnovi njezina integralnog teksta (što su ga ponudili Barac i Fancev u transkripcijama kojima se, istina, može naći nekih prigovora), nego prema Ježićevim izvodima. Taj je pak priredivač prenio tek cio sadržaj naslovne strane te narativne dijelove s početka i s kraja Kratke osnove,⁵⁰ a cijelo Gajevo raspravljavanje o reformi slovnog sustava sažeo u ove tri rečenice:

"[Iz principa 'Entia sine necessitate non sunt multiplicanda' izvodi Gaj, da za svaki glas treba pisati jedno slovo. Znakovi koje on predlaže jesu: l, n, d i g sa kvakom kakva je na ě (ili na češkom ř): za: l, ń, d i g. Ujedno uvodi i (mj. y za veznik i), č i ž (a ne ch, s i sl.)]"⁵¹

Dakako, na takav je način vrlo lako izašlo da je filološki dio Gajeve knjižice sporedan. Na tome stavu izgrađivana interpretacija morala je, dakle, zanemariti Fancevljeve izvore te se osloniti na Smičiklasa i Šurmina.

O Smičiklasovoj metodi može posvjedočiti jedan (za naše raspravljavanje nebitan) primjer. Prateći razvoj Vjekoslava Babukića, Smičiklas tvrdi:

"Već god. 1831. bilježi i prepisuje si ćirilicom iz pisaca, a i sveto Hrvatom pismo stara slavna glagoljica već nas u bilježkah pozdravlja, premda nevješto naslikana pojedina pismena svjedoče, da ih je ruka Babukićeva sada prvi put bilježila."⁵²

Sam pak Babukić u sjećanjima iznosi da se vještini čitanja starog pisma nije naučio kada misli Smičiklas, nego dvije godine kasnije (1833): "neznajući u ono doba jošte sám glagoljski čitati",⁵³ pomoć je zatražio u Antuna Mažuranića, "kojom prilikom i sreću imade š njime bližje poznanstvo učiniti".⁵⁴

Mada je bilo tako, Smičiklas - ponovo nekorektno - u godinu 1832. smješta postanak zagrebačkoga kruga mladih ljudi koji će (pošto im se priključi Ljudevit Gaj) tvoriti jezgru ilirizma. Prilika da se oni okupe pružila se "u siečnju god. 1832.,

kada je vriedni Smodek stao predavati jezik hrvatski".⁵⁵ Sastav rečenoga kruga jasno se vidi prema ovim Smičiklasovim riječima:

"Iz najužega kola, u kojem su bili Babukić, Derkos, Marić, Mažuranić A., Popović, Rakovac i Smodek⁵⁶ iznese se ove godine Derkos sa svojom latinskom elegijom: Genius Patriae super dormientibus suis filiis."⁵⁷

Dakako, "suučenici" nisu mogli biti Antun Mažuranić (rođen 1805), koji je pravo diplomirao 1830,⁵⁸ tj. one iste godine kad je Babukić (rođen 1812) tek stigao u Zagreb te se upisao u drugu godinu filozofije.⁵⁹ Uostalom, kako su Vjekoslav Babukić i Antun Mažuranić mogli god. 1832. pripadati nekome "najužem kolu" kad su se bliže upoznali istom god. 1833?

Brkanje kronologije nije nimalo smetalo da od Smičiklasa definirano "najuže kolo" prenesu (dopunjujući ga Marakovićem) i Šurmin⁶⁰ i Ježić.⁶¹ Autor Ilirske antologije čak dodaje kako tome krugu "Gajeva knjižica⁶² je bila kao neko evandelje".⁶³

Na taj se način krećući, Ježiću nije bilo teško izreći ove tvrdnje o uspjehu Ljudevita Gaja i njegovih sljedbenika prije pokretanja "Danice":

"Temelji su pokreta već bili postavljeni do god.1835. Jedinstveni pravopis⁶⁴ je već bio posvuda priznat, pa iako se još kojih desetak godina nalazilo pojedinaca, koji su mu se protivili, konačno su i oni morali popustiti."⁶⁵

Koliko je novi, Gajev "pravopis" između god. 1830. i 1835. bio "posvuda priznat" - najbolje se vidi po ovome: potpun Gajev izbor novih grafema (u prvobitnom obliku [č, đ, ģ, ĩ, ñ, š, ž] ili pak u eventualnome modificiranom [č, ď, ģ, ĩ, ñ, š, ž]) nije prihvatio nitko iz "najužega kola"; štoviše, Gajeva grafijska reforma iz godine 1830. nije se svojom cjelokupnošću nikada i nigdje praktično potvrdila.

Jedan od važnih uzroka da se Kratkom osnovom predložena grafijska reforma nikad nije striktno provela (nego je u izmijenjenu obliku počela prodirati tek nakon pet godina) upravo je u tome što u Zagrebu godine 1830. nije bilo javnoga glasila koje bi

reformu propagiralo ni tako opskrbljene tiskare koja bi je fizički ostvarila.

3.

Želimo li ozbiljno raspravljati o Gajevoj reformi, prije nego je potrebno revidirati neke termine što smo ih naslijedili iz starijega istraživačkog razdoblja.

Godine 1903. Šurmin tvrdi da je Gaj "opravdano ponajprije ustao protiv u d v a j a n j a s u g l a s n i k a, da označe jedan glas. Tako n. pr. za glas č imali su Hrvati u ono doba najobičnija ova 4 z n a k a: ch, cs, tch i samo c." ⁶⁶ Kad je to napisano, u nas je već odavno bio uveden i praksom definiran pojam "udvajanje slova" (ili pak: "geminacija"), značeći samo takav grafijski postupak pri kojem se dvaput uzastopce bilježi isto slovo. ⁶⁷ Da je potreba za terminološko razlikovanje bila aktualna već na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, pokazuje prijekor što ga je Stjepan Ivšić uputio jednome mjestu u godine 1893. objavljenj Matičevoj raspravi o Reljkoviću; Ivšić citira i korigira: "Reduplikacija (pisac je htio reći 'geminacija') se nađe katkada i poslije slaboga kratkoga akcenta: zellen (vidi zèlen) ..." ⁶⁸ Izraz "udvajanje slova" mnogo se primjenjuje već u Maretićevoj knjizi iz godine 1889. ⁶⁹ U Gajeva suvremenika Marijana Jaića Maretić za "udvajanje slova" nalazi ovakve primjere: slabbe, vodde, zgradde, goo itd. ⁷⁰ Zapravo, problem geminacije bio je riješen još u 18. stoljeću. Belostenčev rječnik (tiskan 1740) piše:

"Gemino, as, avi, tum, a. l. p.c. Dvovverfztim,
dvoyfztruchim, dvoyduplam, dvoim. ..." ⁷¹

Godine 1759. Kanižlić ističe da nije "slova dvostručio", ⁷² a Došen pak (god. 1767) prigovara Reljkovićevu kritičaru:

"Što dva slova jedne vrste / skupa rađe mučeć prste ...?" ⁷³

Čineći razliku prema geminaciji, veze kao što su ch, cs, tch ne bismo zvali ni "udvajanje suglasnika", ni "znak" (jer sadrže više od jednoga znaka), nego digram (ili kakvim drugim, slo-

ženim nazivom: grafijska kombinacija, slovna skupina i sl.).

Dobro je također da ne brkamo grafiju i fonetiku. Tvrdnja da se Gaj Kratkom osnovom "zalagao za reformu p r a v o - p i s a, predlažući umjesto dotadašnje glomazne stare d i - f t o n g i z i r a n e g r a f i j e pojednostavnjeni sistem u kojem će svaki glas imati svoj znak"⁷⁴ (osim brkanja: pravopis ≠ grafija) d i f t o n g e smješta u g r a f i j u k o n s o n a n a t a.. Već je Kašić godine 1604. znao da diftonzi pripadaju u vokalizam, pa je napisao:

"Diphthongi]unt]eptem, aa, ee, ii, oo, uu, & ae."⁷⁵

U skladu s rečenim valjalo bi popraviti sitan lapsus calami. Naime, Bratulić navodi kako Gaj 1835. "predlaže uz - č, š i ž d v o s l o v n e p a l a t a l e: tj (za ć), qj, dj (za d), lj, nj".⁷⁶ Sve je u najboljem redu ako se mjesto "dvoslovne palatale" kaže "dvoslove za palatale".

Ako se pak pomno izbroje svi grafemi što ih je Gaj u Kratkoj osnovi predložio, naći će ih se devet: i (a ne: y), s (a ne: sz), pa - u idealnom obliku - č, đ, ǧ, l̃, ñ, š, ž. A to je tek nepotpuna trećina svih grafema koji su potrebni da se obilježi fonološki sustav obrađivanog jezika. Ljudevit Gaj, dakle, ni jedanput (ni 1830, ni 1835) nije dao argumentiranih prijedloga na temelju kojih bismo mogli sastaviti potpunu abecedu. Čak se ni ta ne bi mogla smatrati pravopisom, nego njegovim dijelom.

Stoga nam se nameće jedini mogući zaključak:

Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisana rasprava je o reformi grafije (a tako se može označiti i članak Pravopisz). Obje su, dakle, istoga roda kao i Mrkaljeva knjižica.

Ipak, u literaturi o ilirizmu često se nalazi tvrdnja da je Gaj reformirao p r a v o p i s.⁷⁷ Dobro je što je u novije vrijeme taj nazor izrijeком opovrgnut, pa je rečeno:

"Nije točno ni da je Preporod uveo jedinstven hrvatski pravopis ... Naprotiv, Preporod je uredio grafiju ..."⁷⁸

Pisac popratnoga teksta uz pretisak koleba se: "P r a v o p i s n a o s n o v a kakvu je Gaj predložio 1830. ..."

i "Prije nego što je predložio svoj p r a v o p i s Gaj je morao duboko razmišljati o jeziku ...".

Razmatrajući to pitanje (jedno od ključnih), valja se prisjetiti onoga što sam Gaj kaže u Kratkoj osnovi:

"Mi nismo zadnič nakanili ovde celu razpravu takvoga pravopisaña vu širokom svojem okružju izpeľati, nego samo na kratkom nekoja naj potrebnejša pokazati; ufajuçi se nekda od toga predmeta vu slovnici, koju poleg temelov Velikoslavenca opata Dobrovskog' z' božjum pomočjum na svetlo dali budemo, obširnejše razgovarjati. -"⁷⁹

Velika je pometnja nastala time što je Ljudevit Gaj svoj drugi važni prilog istoj problematici, objavljen u početnome godištu "Danice", pogrešno naslovio: Pravopisz.⁸⁰ Ograničenjem iz godine 1830. ("Kratka osnova ... pravopisaña") Gaj je ne samo bolje označio pravi predmet svojeg bavljenja nego i čvrsto uhvatio nit koja se kroz starije hrvatsko jezikoslovlje postojano proteže.

Budući da je do Gajeva vremena cijela naša latinicom pisana književna produkcija najviše zabavljena jednim jedinim bitnim problemom (kako tuđi grafijski sustav prilagoditi vlastitim fonološkim potrebama), prirodno je da su naši stari lingvisti svoju pažnju usmjeravali ne toliko na ono što je bilo svojstveno prvobitnoj latinici nego na to može li se ona (i na koji se način može) prilagoditi bilježenju fonoloških specifičnosti jednoga slavenskog (tj. hrvatskoga) fonološkog sustava. S tim u skladu stoljeća našeg jezikoslovlja nisu se bavila latiničkim grafijskim sustavom u cjelini, nego onim njegovim dijelom koji je valjalo podrediti potrebama hrvatskoga fonološkog sustava. Povijesnim prilikama bilo je uvjetovano da se to pitanje ne mogne riješiti u početku i jednoznačno, nego je od prvih naših latiničkih spomenika (iz 14. stoljeća) do Ljudevita Gaja valjalo podnijeti hod kroz trnje, a to se odrazilo pravim šarenilom latiničkih grafijskih rješenja (osobito za latinskom jeziku nepoznate palatalne suglasnike). Na pionirskom poslu (koji je - unatoč mnogim svojim propustima - ipak dragocjen)⁸¹ nastao je pokušaj sinteze pri kojem sam i sam sudjelovao,⁸² a koji ne poriče potrebu da bude dopunjen.

Ako se ističe da je Gaj u Kratkoj osnovi ponudio pregršt za naše prilike - bez obzira na neposredan češki uzor - revolucionarnih grafijskih rješenja (č, đ, ǣ, l̃, ñ, š, ž), ipak se iznosi tek dio istine. Naime, godine 1830. nudeći te grafeme, Gaj je - vidjesmo - svjestan da ne pruža p r a v o p i s, , nego tek njegovu "kratku osnovu". Time se čvrsto ukotvljuje u vlastitu jezikoslovnu tradiciju. To britko terminološko lučenje bilo je starijoj hrvatskoj lingvistici svojstveno od davnog vremena, upravo odonda kad je postala sama sebe svjesnom. U prije citiranom Gajevu odlomku ističe se da traktat o reformi grafije mora obuhvatiti tek najaktualnije grafijske probleme, a sveukupne slovne dvojbe riješit će gramatika.⁸³

Ni hrvatski jezikoslovci prije Gaja nisu nastojali stvoriti "pravopis", nego razmišljati "o pravopisu". Stoga je razumljivo da - rješavajući samo bitna pitanja oko prilagodbe tuđih slova domaćemu fonološkom stanju - pišu: Bartol Kašić "de litteris";⁸⁴ Pavao Ritter Vitezović "De orthographia";⁸⁵ Matija Antun Reljković "Prvi dio orthographiae ili slovosložnosti slavonske".⁸⁶

Poučan je osobito Reljkovićev primjer. U Gramatici (Zagreb 1767) on govori o "slovosložnosti" (tj. o grafijskome sustavu), iako je prije toga (u Satiru 1762) i poslije toga (u Satiru 1779) bio svjestan da "ortografija" obuhvaća mnogo veći krug problema nego što ih je okupio u početnome poglavlju svoje Gramatike. U Satiru 1762. Reljković piše:

"jer ti nejmaš ni ortografije, / koja uči lipo govoriti, / pravo pisat, a još bole štiti",⁸⁷

a u Satiru 1779:

"jer ti nejmaš ni ortografije, / to jest kńige od pravopisańa / i od riči pravogovoreńa, / koja uči lipo govoriti, / pravo pisat, a još bole štiti".⁸⁸

Sve rečeno, dakle, upućuje na zaključak da Gaj Kratkom osnovom (pa ni kasnijim člankom Pravopisz) nije ponudio reformu p r a v o p i s a, , nego reformu g r a f i j e.

Kratkoj osnovi ona je srž, pa - nastojeći otkriti kakve ta knjižica grafijske inovacije donosi - impresionirani smo ša-

kom slova što ih je Gaj (prema češkom uzoru) opskrbio dijakritičkim znakovima. Pritom nam oku izmiče da njegova tiskana rasprava (u posve grafičkome, vizualnome smislu) djeluje moderno i s drugih razloga.

Ne vidimo ih stoga jer pratimo Gajev izriječ, a ne i njegova prešutno izvršena poboljšanja. Stoga zamjećujemo da u Kratkoj osnovi: isključuje grafem y (str. 8), odbacuje digram sz (za fonem s; str. 16 i 18) te za palatale uvodi već spomenutih sedam grafema s dijakritičkim znakovima (str. 10, 12, 14, 16, 18, 20). Nije beskorisno spomenuti da on, reformirajući, ima na pameti grafijsko stanje svojeg vremena (i to ne samo u užoj Hrvatskoj nego i kako "Šlavonci, Dalmatinci i naj potlam Štajerci i Krajnci pišu", str. 18), a misli i na dužu hrvatsku tradiciju pisanja latinicom.

On dobro zna da se, između ostaloga, mnogo upotrebljavaju geminirana slova i akcenatski znakovi (` ^ ´). U hrvatskoj latiničkoj tradiciji geminate grafema primjenjivale su se odavno, a bile su funkcionalne.⁸⁹ Na primjer, književnik koji je pokušao za konsonante uvesti grafeme s nadslovnim dijakritičkim znakovima (šime Budinić za foneme č, ž)⁹⁰ piše: saam⁹¹ (lat.: solus) - što je onda mogao razlikovati od sam (lat.: sum), ili pak ranne⁹² (lat.: vulnera) za razliku od raane (lat.: praecoces, ž. r.). Sličnu su funkciju imali također akcenatski znakovi. Jedna i druga grafijska sredstva za obilježivanje akcenatsko-kvantitativnih osobina upotrebljavali su (i to naveliko) Gajevi suvremenici; na primjer, geminirana slova Adalbert Horvat godine 1824,⁹³ tradicionalna tri akcenatska znaka (` ^ ´) Jakov Lovrenčić godine 1825.⁹⁴

Ni o jednome ni o drugome grafijskom postupku Gaj u Kratkoj osnovi ne kaže ni riječi. U praksi svojeg pisanja geminate napušta dosljedno, a znakove za akcente pridržava sa smanjenom čestotom (npr.: kažû, zdižû, sîni na str. 4 Kratke osnove). Kad je riječ o nadslovnim znakovima, valja upozoriti: tradicija ih je voljela na slovima za vokale, a žestoko im se opirala na slovima za konsonante; naprotiv, Gaj ih je (unatoč tvrdokornoj tradiciji) stao napuštati na slovima za vokale, a čvrsto ih uveo na slovima za konsonante.

4.

Time se između mladoga Gaja i nepopustljivih domaćih tradicionalista u blažem obliku odražava onaj sukob koji mora svom žestinom izbiti zbog Gajeva zahtjeva da se u pisanu praksu uvede sedam slova s diakritičkim znakovima: č, đ, ǣ, ĺ, ň, š, ž. Njima se doista nije protivila samo nerazvijena domaća grafička struka nego - u mnogo većoj mjeri - idejna nepopustljivost što je bila čvrsto usađena u svijest domaćih konzervativaca. Zbog te i takve svijesti raniji prijedlozi (slični Gajevu) jadno su propadali: i Budinićev, i Vitezovićev.

O čemu je riječ - pokušat ću prikazati s nekoliko primjera.

Reformirani latinički sustav, što ga predlaže, zove Gaj "horvatsko-slavensko pravopisañe". Obično smo skloni upozoriti na drugi član pridjevske polusloženice, ističući da ga treba dobro izgovoriti: "s l a v e n s k o" (a ne: "slavonsko"). Vjerojatno bi trebalo objasniti cio pridjevski sklop.

Pri imenovanju svojeg "pravopisaña" polazi Gaj od uže Hrvatske, pa mu pridjev horvatski znači književnojezičnu i grafijsku tradiciju kakva se za nekoliko prethodnih stoljeća razvila u hrvatskokajkavskoj književnosti.⁹⁵ Nada se kako njegovu reformiranu abecedu neće prihvatiti samo "Horvati" nego i "bližni brati naši Šlavonci, Dalmatinci, Štajerci, Krajnci i Korušci".⁹⁶ Prvobitna je Gajeva koncepcija, dakle, hrvatsko-slovenska.

Nešto je pak teže odgovoriti na pitanje zašto Gaj dodaje pridjev "slavensko". Da bi se i to postiglo, valja se prisjetiti načelnih stavova što su ih u pogledu prilagodbe latinice imali naši jezikoslovci prije Gaja.

U prvoj polovici 17. stoljeća u Dubrovniku je nastao pokušaj da se latinica prilagodi jednome od slavenskih fonoloških sustava: hrvatskome. Taj se pokušaj ogleda u knjižici Rajmunda Đamanjića Nauk za pisati dobro latinskijema slovima riječi jezika slovinskoga (Mleci 1639). Đamanjićev prijedlog nipošto nije bio radikaln. Iskorišćujući inače vrlo proširene varijacije latiničkih grafema (ili ih pak neznatno modificirajući), Đamanjić pred-

laže npr. da se "kratko" s uvede za fonem s a "dugo" } za fonem z.⁹⁷

Pa i taj je blagi prijedlog izazvao oštar protuudar. Ne spominjući Damanjića (a samo deset godina poslije njega), Jakov Mikalja odvrća krajnje konzervativno:

"A oni način od pisan'ja ima se držat za najbolji koji najmanje prominjuje glas slovima dijačkim; jere držim da je vele bolje nadostaviti koje slovo dijačkim slovima nego se služiti na dva načina istim slovom dijačkim.⁹⁸ Koja stvar čini da se čovjek smeta štijući. Zato ja dajem dijačkim slovima njihov pravi glas koji imaju u dijački jezik i koji se običaji u Italiji ne samo jere vjerujem da je oni pravi glas njihov nego jošte jere podobnije mogu se izrijeti riječi slovinske glaseći jih kako se u Italiji glase; zato slovo G ima se glasiti kako se u Italiji glasi, a ne kako van Italije..."⁹⁹

Dakako, Mikalja zaboravlja preporučiti kako da se grafijski obilježe oni fonemi što se u Italiji nikako ne "glase" (npr.: ć [za razliku od č] ili pak ž s obzirom na talijanski književni jezik).

Većina hrvatskih jezikoslovaca (gramatičara, leksikografa, reformatora grafije) do Gajeva vremena bila je latinskim okvirima najsputanija u pogledu fonološke identifikacije vlastita jezika. Potkraj 16. stoljeća Faust Vrančić piše:

"In Dalmatica lingua littera C. uarijs modis, & à Latino u}u diuer}is effertur. Nunc enim acuto, nunc graui, nunc obtu}o }ono id facere oportet. Nos aliam rationem, qua id tibi innote}ceret, faciliorem non habuimus, quàm ut alias eius }ignificationis litteras, eidem adiungeremus, quae tamen haud diui}o }ed coniuncto }ono pronuncientur, idque in hunc modum Cz, Cs, Ch, quarto modo eodemque alijs ui}itato K, exprimitur."¹⁰⁰

"Dalmatica lingua", dakle, nema - po Vrančićevu shvaćanju - vlastita fonološkog sustava, nego se on sastoji od zadanih (latinskih) temeljnih glasova kojima se pridodaju moguće "dalma-

tinske"¹⁰¹ izgovorne varijacije. Jambrešićev rječnik¹⁰² još je potpuno u toj shemi.¹⁰³

Naprotiv, rukopisne Observationes circa Croaticam Orthographiam Marka Mahanovića iz godine 1814. već pokazuju da na početku 19. stoljeća postoji posve drukčije shvaćanje:

"Croatae habent simplices in suo idiomate sonos 30,
... Utimur autem sequentibus 22 literis latinis:

a, b, c, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, r, s,
t, u, v, z.

Ad alios vero distinctos 8 sonos exprimentes sequentem compositionem adhibemus juxta orthographiam pro scholis praescriptam:

ch, cz, dy, gy, ly, ny, sh, sz."¹⁰⁴

Ako se prijedlog Gajeve Kratke osnove usporedi s Mahanovićevim jednim jednostavnim grafemom (s) i s osam digrama (koji prema Mahanoviću ne obilježuju varijacije latinskih fonema, nego "8 sonos" hrvatskoga fonološkog sustava), izlazi da je Gaj svojom reformom postupio kao da razrješava Mahanovićevo grafijsko stanje: za s (= š) uveo je slovo š; dva je digrama sveo na slova bez dijakritičkoga znaka (cz → c; sz → s); ostale digrame preobratio je u slova s dijakritičkim znakovima: ch → č; dy → đ; gy → đ; ly → l̇; ny → ñ; sh → ž. Gajev prijedlog iz godine 1830. bio je, dakle, dvostruko heretičan: obarao je propisanu praksu u kajkavskoj Hrvatskoj te zahtijevao da se u pogledu latinice ne samo Hrvatska i Slavonija nego i Dalmacija (pa i slovenske pokrajine) izjednače.

Temeljne su postavke Gajeve Kratke osnove: prvo, da uža Hrvatska ("Horvati") participira u evropskoj kulturnoj zajednici; drugo, da će to najbolje činiti ako upotrebljava u Evropi najrasprostranjenije, latinsko pismo; treće, da ga mora prilagoditi svojim fonološkim potrebama; četvrto, da pri tom prilagođivanju mora slijediti slavenske i nipošto neslavenske narode:

"Poleg našega zpoznaña, pri nas samo onakov pravopis svoga imena vreden ozivati se more, z' kojem mi izobraženejšem i zvučenejšem Slavencom, ne pako nam vu rodu

meñe ali više strañskem narodom (kakovi sù Taliani, Nemci ali ne-europejski Mađari,) vu jeziku vsevdil' približavati se mogući postanemo. -"105

Posljednje od navedenih načela u toj se ranoj Gajevoj knjižici odražava tako što on za grafijsku reformu latinice nudi temeljni nacrt ("kratku osnovu") koji počiva na definiranju "horvatsko-slavenskoga pravopisaña". Od toga temeljnog principa neće Gaj nikada odustati. Naprotiv, sva je njegova spremnost kompromisima (koja će se odraziti na relaciji Kratka osnova 1830 - članak Pravopisz 1835) obilježena jednom nepopustljivošću. Gaju nije bilo (ni moglo biti) prijeko stalo da u počecima "Danice" očuva sva češka grafijska rješenja što ih je predložio godine 1830, ali je ustrajno i tvrdokorno odbijao prihvatiti ma koju neslavensku (talijansku, njemačku ili - pogotovu - mađarsku) slovnu pojedinost.

Razlika između dvaju u nas do Gaja najviše upotrebljavnih grafijskih sustava bila je u tome što se "horvatski" oslanjao na mađarske grafijske uzuse (c = cz, d = dy | gy, l = ly, n = ny), a "slavonski" (kasnije nazvan "ilirički" - v. odjeljak 13) bez izrazitijega stranog utjecaja sadržao je u nas prilagođena slova i digrame: c = c, d = dj | gj, l = lj, n = nj (a mađarskom je odgovarala samo oznaka za č = cs).¹ Bilo je dosta razloga da Gaj "slavonski" sustav osjeti "slavenskim" te da ga pokuša uvesti kao opći. Nije to učinio jer se u svojoj, kajkavskoj sredini bojavao prigovora da red slova ukorijenjen višestoljetnom upotrebom (u knjigama koje većinom nisu bile velika literatura, ali su uživale popularnost) nastoji potisnuti pismom iz druge pokrajine.

U tome svjetlu možemo procijeniti i Gajevu završnu reformu pisma. U "Danici" 1835. on, doduše, iz Kratke osnove zadržava samo tri grafema (č, ž, š - prema češkome), uvodi jedan nov (ć - prema poljskome) i prihvaća tek donekle (markacijom ') modificirane digrame kakvi su se upotrebljavali u slavonskoj grafiji od sredine 18. stoljeća.

Ako još jednom pažljivije pogledamo Mahanovićev grafijski sustav, ustanovit ćemo da su iz repertoara njegovih jednografskih rješenja izbačena latinska slova q, x, y, a slovo y zadržalo je samo pomoćnu funkciju pri tvorbi digrama: dy, gy, ly, ny.

Triju latinskih slova (q, x, y) naši su se stari pisci oslobađali pomalo. Potkraj 16. stoljeća, na primjer, leksikograf Vrančić odbacuje q,¹⁰⁶ pridržava x s jednom funkcijom¹⁰⁷ i y sa dvije.¹⁰⁸ Naprotiv, Slavonci u 18. stoljeću u načelu izbacuju q i y, a pridržavaju x za obilježivanje fonema ž.

Gaj potječe iz kajkavske sredine, u kojoj je stekao prvu naobrazbu. Dakako, još u djetinjstvu pisati je naučio latinicom koja je sve problematične foneme obilježivala mađarskim grafijskim rješenjima (poput Mahanovičevih). Teško je reći kada je Gaj prvi put osjetio odbojnost prema takvu slovnom sustavu i koji su mu bili negativni primjeri. Drugu fazu grafijske reforme označuje članak Pravopisz, objavljen u brojevima 10-12 "Danice" godine 1835. Odmah nakon toga tiskan je (u broju 13) članak Gajeva sljedbenika (također kajkavca, rođenog u Dubravici kod Klanjca) Pavla Stoosa, u kojem je izneseno ovo:

"Jeli anda vu nashih vuzkimi medyami ograjenih narechjah jedan ili dva piszczi zadovoljili, jeli mozt ovi chudochinztva chinili budu, da, shto drugdi jezero vuchanim nije moguče, opraviti pri nasz dva, tri dokuchili budu? Ako ne, anda ili narodnozt nasha naj prepadne, ili ju naj jeden Fuchek y nyemu zpodobne magyarzkum ortografium popisane knyige uzderse?"¹⁰⁹

Riječ je o Štefanu Fučeku, nekadašnjemu župniku u Gajevoj rodnoj Krapini, o kojemu je Šafařík informirao upravo Ljudevit Gaj. Fučekovu knjigu HISTORIE z-kratkem Duhovnem Razgovorom OD POSZLEDNYEH DUGOVANY (Zagreb 1735) Šafařík je - očigledno upravo prema Gajevoj sugestiji - označio kao "ipak vrlo značajan spomenik majstorija mračnjaka u Hrvatskoj, čije djelovanje, na žalost, još i danas živi".¹¹⁰ Osim idejne opreke prema Fučekovoj knjizi mladi je Gaj, bez sumnje, gajio i prezir stoga jer je bila sročena "magyarzkum ortografium": cz, gy, ly, ny, lz, zatim l || s || ll || ls || β (= š).¹¹¹

Ako ne griješim rekonstruirajući tu ranu antipatiju Ljudevita Gaja, usudio bih se ustvrditi da je (političkim razlozima opreke prema mađarskim presizanjima pojačan) vrlo rano nastao Gajev negativni sud o "horvatskom" načinu primjene latinice. U kasnome Pravopiszu (koji je - prema Bratuliću - i pisan starom kaj-

kavskom grafijom da bi je što uspješnije pobio) Gaj se - mnogo više nego u ranijoj Kratkoj osnovi - obratio istraživanju o tome kako se tuđinska, "neuropejska" interpretacija "europskoga" pisma doista mogla u nas nametnuti. Za taj tragični prekršaj on je godine 1835. optužio Petra Petretića, koji "ovaj nesrečni y, koj bratju od bratje josh bołye razdrusuje, poleg ostrogonzkoga ershega Petra Pazmanyja iz magyarskoga krivopisza zpodobnim načinom kak nekoje druge duhu szlavenzkomu szuprotivne szlovztvene falinge na mezto ztaronavadnoga pri Horvatih i y j vupelyal je".¹¹²

Mjesto "vu horvatski zemlji" dotada općenito primjenjivane latiničke grafije što bismo je, mogućim Gajevim terminom, smjeli nazvati "horvatsko-madarsko pravopisanje", Ljudevit Gaj u Kratkoj osnovi (1830) predlaže slovni sistem što ga zove "horvatsko-slavenško pravopisañe". To znači: latinica kakvom se služe "Horvati" mora polaziti od antičkog prauzora, pa i prihvatiti grafijske varijacije (u skladu sa sebi svojstvenim fonološkim sustavom). Te se pak varijacije ne smiju izvoditi prema praksi neslavenskih naroda ("kakovi sù Taliani, Nemci ali ne-europejski Mađari"), nego u skladu s postignućima kulturnih slavenskih naroda (osobito: Čeha).

5.

Jednome od najvažnijih dostignuća ilirizma, korjenitoj preinaci slova, upravo je Ljudevit Gaj dao bitnih priloga. Kao i sva velika djela, i ta je reforma u svojoj biti vrlo jednostavna.

Politička koncepcija ilirizma naglo se širila. Kratka osnova iz godine 1830. po svojem je izrijeku bila namijenjena hrvatskim i slovenskim potrebama, a članak Pravopisz iz 1835. u svojem vidnom polju ima već južnoslavenski prostor.¹¹³ No reforma latiničke proistekla je iz teškoća koje su u pismenom komuniciranju postojale među tradicionalnim hrvatskim pokrajinama (unutar trojednice), osobito među užom Hrvatskom i Slavonijom, i to zbog dvaju zasebnih, međusobno nejednakih grafijskih sustava.¹¹⁴ Iako je pravak iliraca nerado priznavao poticaje što su mu ih dali drugi (osobito pisac s kojim je neprestano bio u sukobu, Tomo Mikloušić), ipak valja istaći da je jednu od temeljnih pobuda pružila Gaju Mikloušićeva knjiga Izbor dugovanj vsakovrstneh (Zagreb 1821).

Odatle je Gaj mogao naučiti da u zajednicu "piscev i knjig orsaga horvatskoga"¹¹⁵ pripadaju (odnosno da "pisци horvatskoga naroda"¹¹⁶ jesu) podjednako Ivan Gundulić, Antun Kanižlić i Andrija Kačić Miošić (Fancev, str. 165) ili Karnarutić (162) kao i Juraj Habelić (163) ili oba Muliha (166), bez obzira na njihovu pokrajinsku pripadnost (koju Mikloušić gotovo dosljedno bilježi).

Nevolje što ih je donosila grafijska neujednačenost nije otkrio tek Ljudevit Gaj, nego su one u kajkavskoj Hrvatskoj bile poznate bar od treće četvrtine 18. stoljeća, tj. od vremena kad su se knjige naših pisaca iz Slavonije počele sporadično tiskati u Zagrebu. Kome je od naših kajkavaca s početka 19. stoljeća posrećilo da vidi tekstove književnika s juga,¹¹⁷ morao je shvatiti da je grafijska pometnja i veća nego što se misli. Ako se zanemare detalji te prestane misliti na dijakroni razvoj te pometnje, izlazi da su se uoči ilirizma mogla u hrvatskoj književnosti nazreti bar četiri osnovna grafijska sustava latinice: kajkavski ("horvatski"), slavonski, dubrovački i čakavski.

Smisao je slovne reforme iliraca: prezreti sve pokrajinske grafijske sustave; izmisliti jedan jedini (što funkcionalniji, neidentičan bilo kojemu od postojećih, ali napojen najboljim rješenjima ma kojega od njih); tome novom sustavu naučiti te na njegovo prihvaćanje privoljeti svakoga tko u nas piše; započeti akciju da se tim sustavom transkribira i sve vrijedno što se u našim stranama ikada napisalo.

Taj jednostavan (a magistralan) put često nam je zastrt velom tajne, a to je ponajprije stoga jer s velikom sigurnošću gledamo na filologiju kao na disciplinu koja nam je kadra ponuditi tek obilje sitnih detekcija, nepríkladnih da se povežu u suvisle lance.

Za upoznavanje ilirizma vrlo su vrijedne već spominjane zbirke tekstova: od Barčeve do Šicelove. Ipak, sve su one sastavljene prema kriterijima književne povijesti (a ne prema lingvističkim) i s izrazitim stilističkim oprezom: da se ne ponove naoko istovrsni segmenti tekstova. Stoga ni u jednoj od tih zbirki ne možemo naći odjednom cio tekst dvaju važnih Gajevih priloga: knjižice Kratka osnova i članka Pravopisz.¹¹⁸ Osim toga, ti su tekstovi većinom transkribirani, a tim je postupkom zatrta moguć-

nost da, tako priređeni, budu od prave koristi onome tko želi do u pojedinosti pouzdano saznati pravu bit grafijske reforme.

U svim spomenutim antologijama - s punim pravom - središnje mjesto zauzimaju tekstovi nastali od godine 1830. nadalje, a zalet u vrijeme prije toga ovise o nahodenju svakog priređivača napose. Tragajući za genezom ilirizma, sastavljači obično iz vremena prije 1830. odabiru samo one tekstove što su se naknadno pojavili u "Danici" (npr. Vrhovčev proglas iz god. 1813) ili što su ih objavili autori koji su se pridružili ilircima (npr. Mihanovićeve Reč domovini iz god. 1815).

Izuzetak je tek Fancev. Nije jasno što njegovoj knjizi na kraju naslova znači prva od dviju godina: 1790.¹¹⁹ Bez temeljitijeg zagledanja u tekstove (samo zavirivši u sadržaj na str. V), primjećujemo kako prvih šest izvora potječe iz razdoblja prije naznačenoga: iz godina 1714-1779. Doista, autor hrestomatije to opravdava,¹²⁰ ali nije sigurno "da su se glavni ciljevi hrvatskog 'ilirskog' preporeda od časa do časa manifestirali već jedno stoljeće ranije",¹²¹ a ne možda (s manjom specifičnom gustoćom) i više nego "jedno stoljeće ranije". Već iz dosadašnjeg izlaganja jasno je da se proučavatelju ilirizma hoće dobra uvida u Vrančića i Vitezovića. Dalje će riječi - nadam se - pokazati kako bez ozbiljna osvrta na Belostenca loše možemo interpretirati bar jedan važan grafijski zahvat iliraca. Konačnom pak lingvističkom opredjeljenju iliraca (za štokavski književni jezik) vrlo su ozbiljni prethodnici gramatika Bartola Kašića iz godine 1604. i rječnik Jakova Mikalje iz 1649-1651. U pravu, dakle, nije bio Antun Barac (opovrgavajući Fanceva da je, tobože, pretjerao poticaje ilirizmu tražeći u godini 1790. ili čak 1714), ali ni Franjo Fancev te poticaje datirajući odviše kasno.

Naime, vrlo bi teško bilo tvrditi da konačni jezični izbor iliraca nije nagoviješten riječima što ih je, pisanim godine 1636. (a tiskanim 1640), tj. dva stoljeća prije pokretanja "Danice", javno iznio dalekovidni čakavac s otoka Paga:

"Velekrat sam razmišljao i razgovarajući se s družimi iziskovao, kojim bismo načinom najboljim i najugodnijim

mogli upisati i izgovoriti naša besidenja slovinska; ne mogosmo nikakova posobita najći, s kojim bi se moglo ne samo svima rusagom, paček ni jednomu samomu ugoditi gradu. Jere svaki človik svoga grada govor i besidenje hvalli: Hrvat, Dalmatin, Bošnjak, Dubrovčanin, Srbljin.

Što ćemo dakle reći i odlučiti? Razborito i razložito scinim ja zaisto i mnim, da oni pisalac, koji hoće što god upisati naški, ima nastojati, koliko najbolje može, onim govorom upisati, koga on višt u mnozih pozna, da je najopćeniji i koga može svak' lašnje razumiti i s koristju pročtiti: neka kakogodire mnozima ugodi.

Ovim dakle načinom odlučih ja pismo ovega Rituala ili Običajnika istomačiti naški, bivši ja govorio i općio s ljudmi od razlicih rusaga slovinskih hodeći po svitu, i ja sam njih ovaka govorenja razumio i oni su moja (krsjtjani, Rašijani, Srblji poluvirci i Turci).

Jur dakle, ako ja bosanski¹²² upišem ove riči: poslao sam, učio sam, rekao sam ili take ine, ne branim zato Dalmatinu našem da on ne obrati na svoj način ove iste riči i inake ter reče: poslal sam, učil sam, rekal sam, ni manje Dubrovčaninu da ne reče: poslo sam, reko sam; ali gdi ja upišem: što ili šta, ne branim Dalmatinu da on reče: ča, ter tako u inih ričih, koje ne budu upisane načinom svoga grada ili mista, svak' na svoj način navrnuvši slovo kojegodir po svojoj običaji: tako ne imamo koristiti jedni družih veleći da zanose."¹²³

Sadržano je tu i jasno opredjeljenje za jedno od postojećih narječja (i to većinsko: štokavsko), i odlučnost da se - nakon tog izbora - neodabranima a razvijanima ne porekne pravo kako bi svojim već postignutim uzletima sudjelovali pri oplemenjivanju odabranoga.

Fancevljeve transkripcije izvorâ često nas gone u nelagodu: minuciozan analitički postupak omogućuje da se na pouzdano provjerenoj sitnici započne izgrađivati pogled prema sintezi koja se bitno razlikuje od općeprihvaćene. Prijeko je potrebno da te "sitnice" odčitavamo sami, a ne da nas o njima informiraju sažeti prikazi drugih, koji su važne detalje pogrešno ne samo prenosili

nego i interpretirali. Stoga se mogu poželjeti izvornicima idealno vjerna djela: kakva pruža pretisak (uz uvjet da u nj ne uđu nikakva, baš ni najsitnija "poboljšanja").

Za našu su svrhu neobično važni i neki dokumenti što ih je objavio Smičiklas, i to u dodatku: "Prilozi kojimi se razsvjetljuje život i djelovanje Babukićevo u ilirskoj dobi" (str. 56-89).

Napokon, vrlo oštar prigovor moramo uputiti sebi samima. Čak i neke važne, od Smičiklase i Fanceva ponudene izvore nismo znali dovoljno iskoristiti, ili smo ih naprosto zaobišli.

Razmišljajući o postanku Gajeve Kratke osnove, još smo uvijek na terenu književne historiografije. Stoga se krećemo u koordinatama što ih je - većinom s mnogo prava - postavio Antun Barac. Srž je Barčeve teze da su na Gaja, kad je pisao Kratku osnovu, bitno utjecali p o z i t i v n i primjeri. Stoga je Gaj - kaže se - "slijedio primjer Pavla Vitezovića, savjete Kucharskoga i češki pravopis".¹²⁴

U recentnijim i opširnijim pregledima ilirizma (tj. u Barčevu i Živančevićevu) i ne spominje se važan kajkavski gramatičar: Josip Đurkovečki. U Vinceovoj knjizi on je obrađen,¹²⁵ ali ne u vezi s Gajem.¹²⁶

Samo četiri godine prije Gajeve Kratke osnove Josip Đurkovečki izdao je u Pešti knjigu što joj je puni naslov: Jezičnica horvatsko-slavinska za hasen Slavincev i potreboču ostalih stranškoga jezika narodov po Jožefu Đurkovečki, plebanušu samaričkom, na svetlo dana. Pritiskano vu Pešti, 1826, z slovih plemenitoga Matije Tratnera od Petroce.¹²⁷

Ne mogoh utvrditi je li Gaj (prije no što je otišao u Graz god. 1826) već uspio doći do te knjige. No da ju je bio u prilici nabaviti pošto je (god. 1828) nastavio studij u Budimu - ne treba sumnjati.

Bilo kako bilo, ipak je najvažnije ustanoviti ne doimlje li se Gaja ta knjiga i nema li o tome odraza u Kratkoj osnovi.

Prvi korak u tome omogućuje Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva Rikarda Simeona i suradnika. U tome rječniku navo-

de se i stari, danas zamrli termini što ih je upotrebljavalo starije hrvatsko jezikoslovlje, pa u drugome svesku stoji:

"skupglasnik m (1826: Đurkovečki, krs.) - konsonant*
mt, suglasnik*."¹²⁸

"slova f (1803: Voltiggi, rčs.: slova, slove, - nj.
Buchstabe - t. lettera alfabetica; 1826: Đurkovečki,
krs. - l. litera) arj, mt - slovo*."¹²⁹

To su ujedno termini Gajeve Kratke osnove: skupglasnik i slova, gen. slove.¹³⁰

Metodom eliminacije možemo zaključiti da je Gaj od Voltića mogao preuzeti samo jedan od tih termina (slova), od Đurkovečkoga, naprotiv, oba (skupglasnik i slova). To nas potiče ispitati je li Gaj, pišući Kratku osnovu, i inače bio pod kakvim utjecajem Đurkovečkoga.

Gola usporedba dvaju naslova (Đurkovečki: Jezičnica h o r v a t s k o - s l a v i n s k a ...¹³¹ - Gaj: Kratka osnova h o r v a t s k o - s l a v e n s k o g a pravopisna ...) otkriva kako se Gaj opredijelio da u svoj naslov unese isti dvočlani skup što ga je prije njega uveo Đurkovečki; samo je Gaj ikavizam svojeg uzora okrenuo na pretežnom dijelu kajkavštine svojstveni ekavizam.

U predgovoru svojoj Jezičnici (izdanoj tek četiri godine p r i j e Kratke osnove!) Đurkovečki se zalaže za jezični purizam, pa navodi također ove misli:

"Da bi se pak' ovo jezika snaženje¹³² srečno započelo i zjedinjenje jezika i narodov dovršiti moglo, potrebno je od s l o v o - s l o g e započeti i jedinost z bližnemi narodi vu njoj držati. Otkud kajti kak zroki temeliti svedočiju, s kojemi vsaki človek razumni na put istine peljati se mora, slovosloga slavonska jeziku slavinskomu spodobneša, prikladneša, kratkospravna i mudreša nahađa se ..." ¹³³

Unatoč nekim važnim dilemama,¹³⁴ jedan jedini odlomak Đurkovečkoga sadrži, dakle, srž Gajeve Kratke osnove.

Izjava pak da je "slovosloga slavonska jeziku slavinsko-
mu spodobneša" znači da Đurkovečki smatra kako je među dva slo-
vna sistema, tada upotrebljavana u sjevernoj Hrvatskoj, onaj "sla-
vonski" prikladniji za bilježenje slavenskog jezika nego drugi,
"horvatski". Naprotiv, nastavak je ovako sročćen:

"Zato na sledeći način slovosloga jezika Slavinskoga
vu stališ zvršenosti postaviti se more."¹³⁵

Polazeći od latinice što se primjenjivala u kajkavskoj
sredini, Đurkovečki zadire samo u neka slova rješenja, pa u pr-
ve četiri točke svoga nacrt¹³⁶ iznosi ove prijedloge: 1. neka se
digram cz zamijeni grafemom c; 2. "slovu" ij (= y) valja izbaci-
ti, a prihvatiti "slovu" i (kao vokal); 3. "slova" ij pogotovu ne
smije služiti za označivanje fakultativno produljenog poluglasa
(stoga: govorenje, a ne: govorenije); 4.a) digram sz treba nado-
mjestiti grafemom s; 4.b) za označivanje suglasnika š valja odbaci-
ti u kajkavaca upotrebljavani grafem s te se prikloniti slavon-
skoj praksi: sh; 4.c) naprotiv, slavonsko x (za fonem ž) mora se
nadomjestiti u kajkavaca upotrebljavanim "đugim" l.

Točka 5. prijedloga Đurkovečkoga ne sadrži grafijsku,
nego pravopisnu odredbu: o pisanju velikih slova (u vlastitim ime-
nima).¹³⁷

Napokon, točka 6.¹³⁸ zadire u stari problem: u grafijsko
označivanje kvantitativnih opreka. Đurkovečki napušta tradicio-
nalne postupke (geminaciju i upotrebu starih akcenatskih znakova:
' ^ '), pa predlaže da se ta distinkcija pridrži, i to samo kad
je semantički relevantna, no i tada neka se izrazi novim znakov-
ljem: ~ za kračinu : ~ za duljinu; na primjer: "pěsek : pēsek"
(= "caniculus" : "arena").

Točke 1-4.a)-c) prijedloga Josipa Đurkovečkoga dokazuju
da on put prema "zvršenosti" naše latiničke grafije vidi kroz pro-
žimanje kajkavske i slavonske prakse. To pak znači da bitnim di-
jelom ostaje u okvirima stare kajkavske latiničke tradicije, nu-
deći tek neka poboljšanja po uzoru na Slavonce.

6.

Lingvistička terminologija lijeve, hrvatske strane Kratke osnove nije ušla u Simeonov Rječnik (osim ako pojedini izrazi nisu pronađeni u drugim vrelima): naprosto zato jer se Gajeva rasprava ne nalazi među izvorima za Simeonovu knjigu.¹³⁹ No ta je terminologija vrlo zanimljiva,¹⁴⁰ pa u nekim svojim segmentima i kapitalna kada želimo nazreti jedine (filološke) temelje Gajeve grafijske reforme; u druga područja zasijecaju samo njezini "zroki".

Ipak, Ljudevit Gaj pokazuje velikih kolebanja kada jednoj, razvijenoj (njemačkoj) lingvističkoj terminologiji nastoji pronaći adekvate u drugoj, domaćoj. Dijelu uobičajenoga njemačkoga jezikoslovnog nazivlja nema tada ustaljenih hrvatskih adekvata.¹⁴¹

Valja istaći da je Gaj uveo terminološki par temelloglas - temeloslova (20, njem.: Grundbuchstabe [21]). Unatoč znatnim kolebanjima u prevođenju njemačkog termina Grundlaut (skupglasnik || sl[ova] | temelloglas), ipak treba reći da u pretežnom dijelu onoga odsječka rasprave u kojem pruža temelje svojoj reformi¹⁴² upotrebljava izraz temelloglas, a izraz temeloslova samo na kraju tog odlomka. Drugi dio složenice temelloglas (tj.: "-glas") upućuje na to da se reformator grafije ne oslanja na nju samu,¹⁴³ nego na fonetsko (zapravo: fonološko) stanje jezika za koji grafijsku reformu nudi.

Gaj dobro zna da polazištem ne smije uzeti unaprijed utvrđeni fonološki sustav "horvatskoga" jezika,¹⁴⁴ pa se ne priklanja Mahanovićevoj spoznaji kako "Croatae habent simplices in suo idiomate sonos 30...".¹⁴⁵ Naprotiv, Gaj je potpuno svjestan koliko je ukorijenjen praštari nazor kako su neki hrvatski suglasnici (palatali) tek varijante zadanih, latinskih suglasnika. Polazeći od toga nazora, uvodi termin temelloglas.

Zbog već opisanih kolebanja oko toga termina ispitat ću koje suglasnike obuhvaća njemačkim terminom Grundlaut. To su (redom javljanja u Kratkoj osnovi): c, k, t (11), g (15), s, h, z (19). Uz neke druge ne navodi izrijeком termin Grundlaut: d (13), l, n (17). No sve njih obuhvaća uvodnom napomenom: da od suglasnika ("skupglasnikov") "ovde samo one na kratkom pretresti hoćemo,

koji vu horvatskem narečju gustoput vu žumboreče i šumeče glase prehađaju" (str. 10). Iz Mahanovičeva popisa to su ovi konsonanti: c (označen digramom: cz), d, g, h, k, l, n, s (označen digramom: sz), t, z. Nisu predmetom Kratke osnove suglasnici: koji se pri Gaju zanimljivim glasovnim promjenama (tj. u primarnom jotovanju i u prvoj palatalizaciji) sami ne mijenjaju (b, m, p, v, pa r); koji u njima ne sudjeluje (f); koji je uzročnikom jedne od promjena (j).

Dobro proučivši jezičnu građu (i svaki put navevši dosta primjera), Gaj (osim kad je nužno) ne inzistira na dijakronijskom tumačenju glasovne promjene, već navodi konsonantske alternacije u njihovu konačnom ishodu. Karakterističan je za to ovaj pasus:

"Temeloglasi s i h premeñaju se vu šumeči nemškomu { ch } spodoben, samo nekuliko oštřejši glas, kojega z' zestavkom sh pišemo. To ako prem ni zevsema prez-zročno ništar mañe suprot sebi med ostalemi važnemi temeli ima mudroľubnu naredbu jedinstvenosti. Vre naš vućeni vekovećnoga zaisto zpomenka vreden rećnikopisec J a m - b r e š i ć zpoznal je, kak vnogo zpametnejše bi bilo, za rećeni glas s signatum - š - pisati, kaj i on prepustil nije. Nezkratemo se anda i mi tak umni naćin nasledovati, ter pišimo n. p. prosim, prošña; nošim, nošña; prañ, prašen; duñ, duša; suñ, suša; mañ, mašem; mišel, mišleñe; greh, grešen; kvas, kvašen. itd." (str. 18)

Nimalo ga, dakle, ne zanima što su alternacije postignute različitim fonetskim promjenama, npr.: asimilacijom po artikulaciji (mišel, mišleñe), jotovanjem (kvas, kvašen [< kvasi-en]) i prvom palatalizacijom (greh, grešen). Dakako, budući da pod udar prve palatalizacije dolazi tek dio zanimljivih mu suglasnika (k, g, h), Gaj svoju grafijsku reformu najviše temelji na promjeni koja obuhvaća sve njih: na primarnom jotovanju.

Spoorednu ulogu imaju pritom neki drugi glasovni odnosi. Da bi pobio tradicionalni digram cz (= c), služi se nekajkavskim, tj. štokavskim, jezičnim podacima: drugom palatalizacijom u imenica ("diak, diaci, diaćki", str. 12); prelaskom ćr- > cr- ("cerno, ćerno", str. 12).

Palatale shvaćajući kao proizvode nepalatala, Gaj je zatjecao jednostavne primjere: gdje se mijenja samo po jedan nepalatal, npr. l, odnosno n. Provodeći načelo da se svaki alternacijom dobiveni palatal mora obilježiti uvijek istim nadslovnim znakom (a to je tilda [$\tilde{\quad}$], koja se samo iz praktičnih, tiskarskih razloga ponekad javlja kao $\check{\quad}$), na teškoću je naišao kad se isti palatal razvija od više nepalatala: od dvaju (s, h, odnosno z, g) ili čak triju (c, k, č). Pitanje je bilo koja da se "temeljoslova" tada uzme za stvaranje novoga grafema. Bio je moguć izbor: \check{h} , \check{g} (= \check{z}), \check{k} || $\check{č}$. Načinjeni odabir (\check{s} , \check{z} , \check{c}) upućuje na zaključak da je Gaj doista uočio grafijske potrebe "horvatskoga" fonološkog sustava, a potom ih je zadovoljio rješenjima iz postojeće "slavenske" prakse pisanja i tiskanja.

U kajkavskome se književnom jeziku oduvijek posebno označivao palatalni suglasnik koji nastaje od jotovanoga d. Već na samome početku za označivanje tog fonema primijenjen je mađarski način (pa su se njegove grafijske slike izvodile na temelju slova g); na primjer u Pergošića:

" \check{g} = \acute{g} : zme \acute{g} , o β lobo \acute{g} en, napre \acute{g} , prih \acute{g} a, nara \acute{g} aiu, tu \acute{g} e, naro \acute{g} eni; = gi: pot \acute{e} rgienie, i β hagi \acute{a} le, β ugi \acute{e} ni, rogi \acute{e} nu, meg \acute{u} , gragi \acute{a} ; = gy (rijetko): tu \acute{g} ya, ro \acute{g} yaki, nara \acute{g} yaiu; = \acute{g} i (rijetko): tu \acute{g} ie, o β lobo \acute{g} ienie. Što se kašto nalazi g, to je štamparskom griješkom, t. j. od \acute{g} je otpao znak $\check{\quad}$; n. pr. napre \acute{g} ";¹⁴⁶

u Vramca:

" \check{g} = g: o \acute{z} ogen, nare \acute{g} eni, o \acute{z} lobogen, meg (inter), mlagi; = gi: pot \acute{e} rgien, rogien, za \acute{z} agiati, pohagiati; = gh (sasma rijetko): meg \acute{h} (inter). Isporedi: roien, mlai (iunior)."¹⁴⁷

Bez sumnje impresioniran grafijskom oznakom, Maretić je ustvrdio:

"Čakavci nemaju glasa \check{g} , a što ga čakavski pisci Glavinčić i Vitezović ipak pišu, to je lako razumjeti, jer u prvoga pisca ima i drugoga dosta koješta na kajkavsku, a u drugoga je glas \check{g} samo u tudijem riječima. Kajkavci svi imaju navedeni glas i pišu ga u onakvijem prilikama,

gdje Štokavci govore đ, n. pr. kajk. rođen = štok. rođen ili kajk. pohađati = štok. pohađati itd. Što Kajkavci prema štokavskom đ imaju ǰ, to sasvijem paralelno teče s pojavom, što kajkavsko č odgovara štokavskom ć n. pr. kajk. pomučen = štok. pomučen ili kajk. sveča = štok. svijeća itd. Kada se pomisli, da su glasovi č i ǰ složeni (prvi od tš, drugi od dž), a glasovi ć i đ da su također složeni (ć = tś, đ = dž), onda se vidi, da je veoma dobra proporcija č : ć = ǰ : đ, t. j. tš : tś = dž : dž, dakle kako Kajkavci prema štok. ć imaju č, tako je sasvijem u redu, što oni prema štok. đ imaju ǰ. Još treba dodati, da se u kajkavskijeh pisaca nalazi ne samo rođen, pohađati, nego također: rojen, pohajati u jednijeh češće, u drugijeh rjeđe."¹⁴⁸

Maretić, začudo, od početka do kraja svoje knjige uzima da u kajkavskih pisaca za zvučnu afrikatu sva grafijska rješenja koja sadrže slovo g valja čitati dž; pritom ga je vjerojatno zavelo to što je Pergošićevo slovo ǰ istovjetno Akademijinu grafemu ǰ. Stoga je u pravu Zvonimir Junković, koji ne dijeli Maretićevo mišljenje. Razmatrajući problem kod Vramca, Junković najprije kaže da u toga starog pisca postoji "zvučna nepčana afrikata ǰ", da bi pri kraju naveo nešto primjera "u kojima Vramec mijenja j u đ".¹⁴⁹

Važno je kazati da se (od sredine 17. stoljeća) za označivanje spomenutog palatala pored rješenja sa slovom g u kajkavaca upotrebljava i digram koji se temelji na slovu đ (najčešće: dy).¹⁵⁰

Gajev suvremenik Tomo Mikloušić dosljedno provodi digram dy.¹⁵¹ To pak navodi Gaja da u Kratkoj osnovi ustvrdi kako je palatal izveden od suglasnika đ semantički relevantan: "n. p. rojeñe (od rojiti) nesme se z' rečjum rođeñe (od rođiti); međa nesme se z mejum (plot); itd. zmeniti" (str. 14 i 16). Na taj Gajev postupak može se primijeniti Junkovićev zaključak o Vramcu, koji je "svjesno ... proširivao svoj jezični sustav osobinama preuzetim iz drugih govora".¹⁵²

Dakako, samim time što uvodi grafem đ (pa dakle i fonem đ) Gaj u kajkavski književni jezik (kojim je Kratka osnova napi-

sana) unosi jednu fonološku osobinu koja njegovu organskom dijalektu (krapinskom govoru) nije bila svojstvena. No fonem đ ne uvodi Gaj 1830. zato jer je štokavski, nego stoga jer nalazi da je u kajkavskome književnom jeziku funkcionalan.

Naprotiv, u Kratku osnovu ne prihvaća fonem ć. Razmatrajući to pitanje, Gaj već tada poznaje razlike među narječjima, ali uvođenju tog suglasnika protivi se iz ovih razloga:

"Od slove t opaziti se ima, da ona posebno vu vustah Horvata vu č, pri drugeh pako Slavenceh vu nekuliko mehkiši glas prehaja. Ako prem se kaže, kak da horvatsko-slavensko korenoslovje vpelañe skupslove ť potrebuje, tak se vendar naše narečje ovoj veliki nepriliki slobodno i varno vugnuti more; pokedob se poleg občinskoga slavenskoga korenoslovja takajše med slovami c i t, anda i med t i č nuterñe rodbinstvo nahađa...

K' tomu jedinstvenost našega pravopisaña po skupslovi ť vnogo bi zgubila, a naj zadñič treba bi bilo, da vsaki vu našem narečju pravo-pisati želeči, skupa zveršeni slavenski jezikozvedavec bude" (str. 10 i 12)¹⁵³

Nije, dakle, točna Barčeva tvrdnja da Gaj u Kratkoj osnovi predlaže "za slovo ć (ćir. ћ) slovo t sa sličnim znakom".¹⁵⁴ Gaj to, zapravo, navodi kao mogućnost, koju energično odbacuje.

Uza svu svoju kajkavsku obojenost, jezik Kratke osnove po svojem fonološkom sustavu uzorak je apstraktnoga, ma kojemu konkretnom narječju ili govoru neidentičnoga jezika. Doista, fonološki sustav koji posjeduje đ a nema ć vrlo bi se teško našao u kajkavštini i izvan nje.

Ustanovivši fonem đ (te ga označujući slovom đ), Gaj nastavlja: "Sl. g prehađa vu mehki rečenomu đ spodoben glas, ali to - zvan tuđeh rečih - tak retkoput, da iz ñega zpoimenuti se komaj vredno je" (str. 14). Sugestiju za njegovo bilježenje daje Gaj pitanjem: "Kaj za ov glas prikladnejše biti more neg g signatum - đ -?" (str. 14).

Već sama činjenica da je Gaj ustanovio dvije "zvučne nepčane afrikate" (jer se za grafemom đ krije suglasnik koji suglasniku đ nije istovjetan, nego samo "spodoben glas") daje nam pra-

vo ustvrditi da je bio svjestan kako pored đ postoji i fonem ǰ (= dž). Sigurno već tada upoznavši štokavštinu, on je taj fonem zacijelo čuo u govoru štokavaca.¹⁵⁵ No identificirao ga nije na adekvatnim štokavskim primjerima, nego - uvodeći posebno slovo (ǰ) - daje ove ilustracije: "ǰurǰevac, ǰumber, maǰar" (str. 14).¹⁵⁶ Stoga mi se čini da je ovaj put Gaja zavela najbliža mu, kajkavska pisana tradicija. Na primjer, Jambrešić propisuje latinički digram gj, ali ga izjednačuje s ćiriličkim slovom "đerv":

"Quemadmodum dictum est de literis ch, ita quoque litera G, praeposita vocali y, non habet suum integrum sonum, sed eum cum vocali, ita confundit, ut habeat ex se quidpiam, & aliquid ex litera y, per modum lique-scentis v. g. Gyurgy, Gyumber, Gyungy, Gyukez &c. Sonum hunc sesolâ habet litera ñ."¹⁵⁷

U članku Pravopisz Gaj, kao što je poznato, odstupa od nekih jednoslova (đ, ǰ, ǎ, ñ), ali upravo pokazanu dvojnost (đ - ǰ) uporno zadržava, samo joj kao grafijske slike određuje digrame:

"... prozti najmre zкупglasznik ǰ, pomehchava sze zpodobnim nachinom kak đ, ali to - zvan tudyih rechih - u nashem narechju szamo redkoput. N. p.: mozag, {ne pako mozak}, mozga, možǰjani; georgius, ǰǰurgǰjevo; maǰar, magǰar, magǰaron; ǰǰumbir; y t. d."¹⁵⁸

Primjeri za fonem ǰ (= dž) naći će se u prvom godištu "Danice", ali ne u Gajevu članku Pravopisz, nego u tome godištu dodanoj Sbirci někojih rěčih, koje su ili u gornjoj ili u dolnjoj Ilirii pomanje poznane: Džigerica, Pendžer, Sindžir, Uzendžia.¹⁵⁹

Svakako je zanimljivo vidjeti kako s fonemom ǰ stoji za ilirizma. U ovoj prilici po strani ostavljajući važno pitanje (naime: kako su ilirci u svojim počecima izgovarali riječi kao što je Džigerica), ističem da ǰ kao poseban fonem nije priznao Babukić ni 1836,¹⁶⁰ ni dvadesetak godina kasnije.¹⁶¹

Već je dovoljno jasno da je Gajevo inzistiranje na razlici đ - ǰ (= dj - ǰj) doživjelo neuspjeh. U daljoj perspektivi priznao ga je i sam Ljudevit Gaj, a to možemo nazreti prema podacima iz u njegovoj tiskari dvama grafijskim sustavima štampane

brošure godine 1848: tu se lik magjarske u ćirilicu transkribira МАЂАРСКЕ,¹⁶² tj. gj = ħ.¹⁶³

Polazeći s posve tradicionalističkoga stajališta, Gaj, dakle, dopušta da smo "temeļogłase" naslijedili iz latinskoga, ali i odlučno tvrdi kako smo ih u vlastitu izgovoru varirali. Ako nam je bilo dopušteno to, neka nam se ne brani radikalno zadrijeti u grafiju (koja je jezik po tome što je njegova materijalizirana slika). Ako je, na primjer, s "temeļogłas", onda ga ne treba bilježiti uz pomoć drugoga "temeļogłasa" (sz). Ako "temeļogłasu" s u "horvatskom" jeziku postoji izgovorna varijacija, onda se njezina grafijska slika ne smije određivati neopravdanim domišljanjem, nego čvrstom logikom, priznajući da "temeļogłasu" (pa i "temeļosłovi") doista postoji varijacija: s - š.

Na taj je način mladi Gaj otkrio Ahilovu petu domaćih tradicionalista te ih potukao njihovim vlastitim oružjem. No tvrdokornost je bila silna, pa je Gaj bio prisiljen izgubiti bitku (da bi dobio rat).

7.

Gajevu Kratku osnovu briljantnom čini njezina jasna metoda: potpun izbor jednoslova za sve foneme kojima su oni potrebni i čvrst oslonac na glasovno stanje jezika (na suglasničke alternacije). Služeći se digresijama, Gaj ispušta neke važne argumente sebi u prilog, a navodi druge, koji su problematični.

Ponajprije, u Kratkoj osnovi ne spominje Vitezovića (koji bi mu mogao biti dobrim saveznikom), ali se laća Jambrešića. Dragocjena je Bratulićeva napomena kako se Jambrešićev Lexicon "još u Gajevo doba upotrebljavao kao školska knjiga".¹⁶⁴ Svi su ga obrazovani Gajevi suvremenici u sjevernoj (osobito kajkavskoj) Hrvatskoj, dakle, dobro poznavali, pa oko njega nisu bile moguće nikakve improvizacije. Autor Kratke osnove kardinalno griješi tvrdeći da Jambrešić "zpoznao je, kak mnogo zpametnejše bi bilo, za rečeni glas s signatum - š - pisati, kaj i on prepustil nije".¹⁶⁵ Gajeva se tvrdnja oslanja na ovo mjesto u Jambrešićevu Lexiconu:

"Quando litera s est toni asperi sive densi, tunc literae s superimponendus est spiritus asper vel solus,

vel cum adjecto sibi nonnumquam accentu acuto (quem vide titulo de accentibus) v. g. šántav y oponošen šosftar, po širokoj šumi šumaŷt šoike, y šiŷ miše šilom poŷŷ ikáva. Hic advertite voces: poŷŷ ikáva, Palaß &c. non esse spiritu aspero notatas, quia hic spiritus asper solum ponendus est in principio primae syllabae, in aliis autem syllabis, dum tonus literae s, est asper, duplex s, sive: ŷŷ, scribendum est, uti & tum dum in fine vocis est cum aspero tono, veluti in voce Palaß patet. Ejusdem toni est se sola litera w."¹⁶⁶

Izlazi, dakle, da Jambrešić nije kao nadslovni znak upotrijebio tildu (~), kao što tvrdi Gaj, nego "spiritus asper" ('). Uzevši ga iz grčkog pisanja (gdje može doći nad slovima za vokale i nad ϑ kad se nađu u inicijalnom položaju riječi), "naš vučeni vekovečnoga zaisto zpomenka vreden rečnikopisec" taj je spiritus primijenio na slovu koje ga u grčkom ne može imati (s). Ipak, u biti ovisan o grčkom uzoru, stari leksikograf predlaže da se za obilježivanje istog fonema (š) upotrebljavaju t r i različita načina: posebno markirani grafem (ṧ) u inicijalnom položaju, geminata (ŷŷ) u medijalnom, ligatura (ß) u finalnom. Dakako, Jambrešićev je prijedlog nedosljedan, pa se i ne može smatrati korjenitim reformnim zahvatom u latiničku grafiju.

U Gaja (1), str. 18, kad govori o grafemu za suglasnik ž, više se ne spominje Jambrešić, koji bi mu u toj prilici bio lošim svjedokom: predlažući, naime, da se i za taj fonem iskoristi slovo s te da mu se doda "spiritus lenis": ṧ (Jambrešić, dodatak; Fancev [2], str. 19). Imajući na umu kajkavsku praksu pisanja do svojeg vremena (u kojoj su se fomeni š i ž jednako obilježivali: grafemima s, ŷ - jednostavnim, geminiranim ili pak njihovim uzajamnim kombinacijama), Jambrešić stvara dva nova slova koja su se međusobno slabo razlikovala: ṧ (= ṧ) - ž̇ (= ž̇). Ne daje nikakvih analognih prijedloga za druge fonološke potrebe kajkavskoga književnog jezika: za suglasnike č, đ, l̇, ń. Stoga nije nimalo čudno da Jambrešićeva zamisao (iako objavljena u knjizi što se upotrebljavala u školama) za idućih gotovo devet decenija (do Gajeva nastupa) nije imala nikakva odjeka. Gaju pak Jambrešić nije mogao poslužiti kao uzor za korjenitu i potpunu grafijsku reformu (koju

nije ni zasnovao), već kao autoritet protiv konzervativaca: načelno je dopuštao da se latiničko slovo smije "unakaziti" nadslovnim dijakritičkim znakom.

U svojemu mladenačkom zanosu Gaj teži blistavoj pobjedi. Da bi protivnike što teže porazio, on ih optužuje za provincijalnu učajurenost, a sam se - veli - okreće Evropi. Zato kaže:

"Skupglasnik s do vezda pri nas : s u p r o t s v o j o j e u r o p e j s k i n a r a v i k a k t i s l o v a , za žumboreći francuskomu g vu reći voyage, ali j vu jardin jednaki glas potrebuval se je" (str.16)

Težeći prema "europski naravi" jednoga slova (s),¹⁶⁷ Gaj zaboravlja da u njegovo vrijeme ne postoji "europska narav" (tj.: jedinstvena glasovna vrijednost) mnogih "temelloglasov". Od te su vrijednosti u njegovu primjeru odudarali: grafem g u riječi "voyage" i grafem j u riječi "jardin".

8.

Napokon, dragocjena je i Bratulićeva napomena da Gaj godine 1835. (u članku Pravopisz) "starim pravopisom predlaže novi".¹⁶⁸ Uporno se terminom razlikujući, ističem da je u Kratkoj osnovi "starom grafijom predlagao novu". Moramo se, dakle, uživiti u položaj svakoga čitaoca što je godine 1830. (navikao na staru grafijsku tradiciju) počeo čitati Gajevu knjižicu. Na naslovnoj strani pročitavši: "KRATKA OSNOVA HORVATSKO-SLAVENSKOGA PRAVOPIŠAŃA, POLEG MUDROĽUBNEH, NARODNEH I PRIGOSPODARNEH TEMEĽOV I ZROKOV...", otpočetka šokiralo ga je dvoje: izostanak digrama sz na mnogim mjestima; uvođenje novih grafema (Ń, Ľ), kojima će objašnjenje naći mnogo dalje u tekstu: na (str. 16)

Ako je, dakle, Gaj brojne protivnike do nogu potukao svojom sjajnom argumentacijom lingvističkih temelja grafijskoj reformi, prilike za žestok otpor pružio im je svojim neopreznim (i nepotrebnim) omaškama.

9.

Želimo li pak previdjeti pravu istinu (tj. da je Kratka osnova godine 1830. i idućih neslavno propala), najbolje je da se

priklonimo jednoj, memoarskoj vrsti vrela: godine 1850. pisanim Gajevim sjećanjima na dva decenija starije događaje;¹⁶⁹ godine 1872. nad Gajevim grobom izrečenome Kurelčevu govoru;¹⁷⁰ godine 1885. objavljenim Vukotinovićevim Uspomenama na godine 1833-1835.¹⁷¹

Ipak, valja znati da, svjedočeći o zbivanjima na velikoj vremenskoj distanci, ti tekstovi pokazuju sklonost uljepšavanju. Na primjer, govoreći o mladoj generaciji u godini 1830, Vukotinić se sjeća kako svi oni "jednakim mišljenjem bješe nadahnuti".¹⁷² Naprotiv, Kurelac se izravno osvrće na Kratku osnovu, ističe njezino veliko značenje, ali i napominje da je ona mnogo pridonijela te se mladi nađoše "na kupu, kojeg iz prvog odmah početka zavist razmetnuti htjela i vse sile u to uprla".¹⁷³

Iz mnogih dosadašnjih prikaza dovoljno je poznato da je Gaj godine 1835. (u članku Pravopisz)¹⁷⁴ znatno odstupio od svoje prvobitne grafijske reforme, iznesene u Kratkoj osnovi godine 1830. Uzima se da je to učinio zbog viših ciljeva i da ga je u tome vodila njegova dobro poznata taktičnost. Ali se ne kaže je li između godina 1830. i 1835. (osim razvoja Gajevih misli) bilo kakvih, za grafijsku reformu bitnih vanjskih događaja.

A bilo ih je, i to važnih.

Da bismo to shvatili, valja nam poći od Barčeve tvrdnje kako je Gaj, pišući Kratku osnovu, "slijedio primjer Pavla Vitezovića, savjete Kucharskoga i češki pravopis".¹⁷⁵ Neosporna je Bratulićeva zasluga što je u direktnu vezu s Kratkom osnovom doveo Jambrešića, ali ne znamo što tu čine Đamanjić i Bračuljević, a pogotovu je šteta da s njom ne povezuje danas već podosta zaboravljene osobe: Tomu Koščaka, Romualda Josipa Kvaternika i Josipa Đurkovečkoga.¹⁷⁶

Prvi važan događaj u vezi s budućom sudbinom Kratke osnove zbio se brzo nakon njezina izlaska. O tome pripovijeda Fancev u uvodnoj raspravi. Na osnovi autentičnog dokumenta (a to je: Izvod sveobće dogodovštine koji za svoje slušatelje pisa u prosincu 1848. "akademijski profesor Romualdo Josip Kvaternik"),¹⁷⁷ Fancev dokazuje da se (nakon Gajeva povratka u Zagreb 1830) Kratka osnova našla pred za ono doba izuzetno važnim gremijem. Sači-

njavali su ga profesori zagrebačke akademije (među njima Kvaternik), zatim "školski nadziratelj Toma Koščak"¹⁷⁸ i, napokon, Anđrzej Kucharski, koji je vršio dužnost "za onda na varšavskom sveučilištu slavjanskih jezika profesora".¹⁷⁹ Prijedlog je bio jasan: neka se grafijska reforma mladoga Gaja smjesta uvede u zagrebačku školu. Za to su se svim srcem zalagali Kvaternik i Kucharski (ovaj drugi s velikim ugledom tada čuvenoga slavista, ali i s - ipak - savjetodavnim glasom),¹⁸⁰ no i oštro usprotivio Koščak. Svu krivnju za odbacivanje Gajeve grafijske reforme Kvaternik, dođuše, prebacuje na Koščakovo protivljenje (neku šansu videći u njegovoj konačnoj pokolebanosti). Desio se u ljudskome smislu tužan događaj. Fizički nestanak glavnog oponenta (mjesto da zbivanja olakša) dovodi ih do sloma. Pri kraju svojega pisanog svjedočanstva Kvaternik navodi:

"Da mi onda novi, popravljen pravopis zbilja uveli nismo, smrt Koščaka [umr'o je 20. I. 1831 god.] prepriča. A ja sam da uvedem - bili su skoro svi na učitelji i mnogi i ni protivnici."¹⁸¹

Iako je očigledno da je Kvaternikovim riječima ocrnjen danas već zaboravljeni naš kulturni radnik prve polovice 19. stoljeća, ipak nam se nameće pitanje:

Koji su razlozi naveli poimence nepoznate stručnjake (i mnoge ine) da se tako čvrsto usprotive grafijskim novotarijama mladoga Gaja?

To je pitanje utoliko opravdanije što se punom uspjehu ilirizma bitan događaj (prihvatanje reformirane latinice) morao odgoditi za otprilike četvrt stoljeća. Za to je vrijeme nova abeceda bila u općoj upotrebi, ali ni od koga službeno priznata. U šestom deceniju neće se, dođuše, voditi raspra o načelnim pitanjima cjelokupne grafijske reforme. Pošto ublažena Gajeva preinaka grafije prodre, pred istorodnim skupom zagrebačke kulturne ustanove oko važnog detalja zbit će se zgoda koju opisuje Babukić:

"Mi smo onoga mněnja, da takov němi glas pred r iz gërla proizlazi, i da je glasu a najbližji, samo što nemamo dosada za njega prave i samostalne slike, što ćemo

drugdi obilnie dokazati. I dok se to znanstveno nedokaže i neustanovi, bilo je učiteljsko tĕlo c. kr. akademijske gimnazie zagrebačke onoga mnĕnja, da se kratko naznačeni samoglasnik è, kao najobćenitie dosada upotrĕbljavan, za školske knjige upotrĕbi, te da se time anarhia pravopisna, koja je u novie vrĕme medju pisci zavladała, barem u obučavanju mladeži dokine, - što je i vis. ministarstvo bogoštovja i naukah odobrilo."¹⁸²

Gajeva zamisao iz godine 1830. (tj. iz Kratke osnove) bila je genijalna svojom jednostavnošću. Motreći "pars pro toto", smijem reći da je, na primjer, uvođenjem slova š bilo ponudeno rješenje za grafijsku sliku onoga sùglasnika što su ga hrvatski pisci od Bernardina Splićanina (god. 1495) do Marijana Jaića (god. 1833) obilježivali silnom množinom (ukupno: 22) načina: kolebajući se između monografemskih i trigrafemskih rješenja, talijanskih i mađarskih.¹⁸³ Uvevši "nakazno" slovo š, Gaj je, doista, u jedan tok sveo težnje najboljih hrvatskih jezikoslovaca (od Fausta Vrančića i Bartola Kašića na prijelomu 16. i 17. stoljeća do Marka Mahanovića i Josipa Đurkovečkoga u svoje doba) da sebi svojstvenoj "horvatsko-slovenskoj" viziji podrede pismo po ishodištu tuđe, ali po vlastitoj pisanoj praksi odavno prigrljeno, ono koje se vjekovima tako tvrdokorno opiralo konačnoj prilagodbi, ali i što je - unatoč svemu - nagoviještalo "Europu i vu njoj zoreći se človečanstva preporod".¹⁸⁴

Na tome se pak putu kroz muke Ljudevit Gaj spoticao o zamke svojih zavidnika i o vlastita polovična znanja. Prve su se obilno služile drugima.

Gajevim protivnicima iz godine 1830-1831. ipak bi bilo nepravedno pripisati samo konzervativnost. Zapravo, Gaj je sa svojim prijedlogom grafijske reforme izašao pred njih u dosta nezgodan čas.

Već potkraj 18. i na početku 19. stoljeća bila su - u obliku dekreta - izdana dva napatka o primjeni grafijskog sustava u osnovnome školstvu: jedan za užu Hrvatsku ("Napučenje za horvatski prav čteti i pisati ... za potrebuvanje ladanjskih škol vu Horvatskom kraljestvu", Budim 1779, drugo izdanje 1808) i drugi za Slavoniju ("Uputjenje k slavonskomu pravopisanju za potrebu narodnih učionah u Kraljestvu Slavonskome ...", Budim 1810).¹⁸⁵

Tzv. "slavonsko pravopisanje" ubrzo je steklo ugled. Kad se pripremalo tiskanje Stullijeva trojezičnog rječnika (potkraj 18. stoljeća), težnja da se iz njega eliminira lokalni, dubrovački slovni sistem dovela je do toga da je (nastojanjem pogotovu tada uglednih Slavonaca: Lanosovića i Mandića) Stullijev rječnik konačno bio redigiran prema slavonskome grafijskom sustavu.¹⁸⁶ Svoju jezikoslovnu djelatnost razvivši u doba napoleonskih Ilirskih provincija (1809-1815), Ličanin Šime Starčević bio se opredijelio za slavonski grafijski sustav, imenujući ga "iliričkim", tj. smatrajući da je prikladan za pismeno komuniciranje u svim južnoslavenskim krajevima. Nezapaženo je ostalo da je Starčević, nakon formalnog prestanka francuske okupacije u dijelu naših krajeva, izdao važnu knjižicu,¹⁸⁷ o kojoj u djelu Josip, sin Jakoba patriarke (Budim 1820) svjedoči Grga Čevapović ovim riječima:

"(d) Pravo-pisanje Illyricsko, koje G. Parok Novo-Gradski, Senjske Biskupie, God. 1816. u Terstu na Svितlo dade, i koje Sloxitelj Igre dobiti u Venecii Strichu imade; po Vlastitosti Illyricskog Jezika izverstno vidi-se: po njegovima dakle Biljezi ova Igra sloxena jest."¹⁸⁸

Tekst Čevapovićeve Josipa, sina Jakoba patriarke¹⁸⁹ dopušta nam izvesti da je Starčevićeva knjižica iz god. 1816. propisala ovakvu latiničku grafiju:

<u>c</u>	<u>č</u>	<u>ć</u>	<u>d</u>	<u>j</u>	<u>l</u>	<u>ń</u>	<u>r</u>	<u>s</u>	<u>š</u>	<u>z</u>	<u>ž</u>
c	cs	ch,tj	gj,dj	j,∅	lj	nj	er	s	sh,s	z	x

A to nije ništa drugo nego slavonski grafijski sustav kakav se ustalio već od sredine 18. stoljeća.¹⁹⁰ Važna je inovacija što je taj sustav Starčević prozvao "iliričkim", a Čevapović još jasnije ustvrdio da "pravo-pisanje" Starčevićovo "po Vlastitosti Illyricskog Jezika izverstno vidise".

Naprotiv, u kajkavskoj kulturnoj sredini razvijani grafijski sustav u Izboru dugovanj vsakovrstneh Tome Mikloušića (Zagreb 1821) ovakav je:¹⁹¹

<u>c</u>	<u>č</u> = <u>ć</u>	<u>đ</u> (= <u>d</u>)	<u>j</u>	<u>l</u> <u>l</u>	<u>n</u>	<u>r</u> <u>o</u>	<u>s</u>	<u>š</u>	<u>z</u>	<u>ž</u>
cz	ch	dy	j,∅	ly	ny	er	sz,z	sh,s,z	z	s

I letimičan pogled u tu tablicu (s rješenjima: cz, dy, ly, ny, sz) pokazuje kako su već suvremenici znali da to nije zapravo "horvatski pravopis", nego "mađarski krivopis". Odbojnost prema njemu u kajkavskoj su sredini pojačavala tadašnja mađarska presizanja (među njima i ona u pogledu jezika) te plima slavenske uzajamnosti, koja je zapljusnula i sjevernu Hrvatsku.

Nije stoga čudno da se 1817. (tj. godinu nakon izlaska Starčevićeve knjižice) javilo prvo ozbiljnije nastojanje da se ujednači latinička grafija u cijeloj "Interamniji" (tj. u užoj, kajkavskoj Hrvatskoj i u Slavoniji), i to, dakako, proširenjem slavenskoga grafijskog sustava na cjelokupnu praksu pisanja u ob- je te historijske sjevernohrvatske pokrajine.

Košćakova inicijativa, kao što je opisuje Fancev,¹⁹² potpuno je prezrela onovremeno faktično stanje (da se različitost grafijskih sistema latinice - "horvatskoga" i "slavonskoga" - uporno provodi vertikalom osnovnoškolskoga ustrojstva), pa je uje- dnačenje nastojala ostvariti po svaku cijenu, bez obzira na suges- tije iz Budima. Dakako, bio je to dalekosežan potez: učmaloj, "ma- đarskome krivopisu" odavno podređenoj kajkavskoj kulturnoj sre- dini preporučivao je za nju nove reformne misli, a novome pokolje- nju budućih hrvatskih preporoditelja (koji su se - vođeni vrsnim profesorima - već školovali u Kraljevskoj akademiji zagrebačkoj) udahnjivao smjelost da se opredijeli za smjer koji će bitno odu- darati od mađarske taktike "divide et impera" te se čvrsto oslo- ni na kulturnu suradnju s ostalim Južnim i sa Zapadnim Slavenima.

Opreka između "horvatskoga" i "slavonskoga" grafijskog sustava ubrzo se počela razrješavati u korist drugoga. Možemo to potvrditi primjerom važnog prethodnika iliraca: Antuna Mihanovi- ća. Kao što pokazuje pretisak dvaju njegovih tekstova,¹⁹³ Mihanovi- ć je godine 1815. još sav u "horvatskome" slovnom sistemu, da bi se samo tri godine kasnije (tj. nakon Starčevićeve "pravopis- ne" knjižice, polemike Košćak - Čevapović i Košćakova zalaganja

da se općenito usvoji mješavina "slavonskih" i "horvatskih" slova)¹⁹⁴ jasno i bez rezervi opredijelio za grafiju Reljkovića, Katančića i Čevapovića.

Iako su, dakle, kroz cijelo 18. stoljeće kulturna dobra intenzivno razmjenjivale dvije kulturne sredine (od kojih se prva - u banskoj Hrvatskoj - izražavala kajkavskim književnim jezikom, a druga - u od Turaka oslobođenoj Slavoniji - štokavskim), na taj je način (sankcioniranjem dvaju nejednakih grafijskih sistema) bila postavljena ozbiljna prepreka njihovoj suradnji. U kajkavskoj sredini već su tada bile jake težnje prema prihvaćanju slavonske štokavštine,¹⁹⁵ ali ih je ozbiljno ometala proklamirana grafijska dvojnost.

Košćakova inicijativa bila je događaj prvorazredne kulturnohistorijske važnosti, vrijedan da mu se danas posveti najozbiljniji istraživački napor (koji nam ostaje dužnošću). Košćakovom je zaslugom, dakle, bio snažno poljuljan provincijski partikularizam te pripremljen put Gajevu nastupu. On je pak uslijedio prerano: u času kada grafijska ujednačenost među dvjema povijesnim pokrajinama (Hrvatskom i Slavonijom) nije još bila pustila čvrsta korijenja. Čini se da u tome svjetlu valja promatrati Košćakovo protivljenje Gajevim slovnim novotarijama.

Za raspoloženja u sjevernoj Hrvatskoj karakteristično je još nešto: preinačena Gajeva slova nisu imala nikakva odjeka ni među starijom generacijom pisaca u Slavoniji, pa (pored već spomenutoga Katančićeva prijevoda Svetog pisma, v. odjeljak 2) starijom slavonskom grafijom nastavljaju svoje knjige izdavati npr. Adam Filipović i Marijan Jaić.¹⁹⁶

Gaj tako poslije godine 1830. nije mogao računati ni na jedan punkt u domovini koji bi pružio pomoć njegovim nastojanjima. Stoga je učinio najbolje: takvo je uporište stao izgrađivati u Zagrebu.

10.

Slovenski romantičar Jernej Kopitar (koji je - kao što je poznato - znatno utjecao na reformatora srpske ćirilice Vuka Stefanovića Karadžića) mislio je da bi bilo vrlo korisno kad bi

se za Slavene u okviru austrijskoga carstva latinica tako preradila da u njoj postoji za svaki glas posebno slovo. Tome su (osim u Čeha već uvedenog rješenja, Husova) postojali i drugi mogući pristupi. Jedan je od njih bio: da se za latinskom jeziku nepoznate foneme (tj. za palatalne suglasnike) iskoriste modifikacije postojećih grafema ili pak uvedu slova iz drugoga grafijskog sustava: iz ćirilice.

Među više Kopitarovih sljedbenika tom se načinu odlučno priklonio Franc Metelko. Za svoju gramatiku (Lehrgebäude der slowenischen Sprache, 1825) odabire grafijski sustav koji latinsku osnovicu nadograđuje na opisana dva načina.¹⁹⁷

Pošto je "abecedni boj" u Sloveniji već dosegao završnu fazu i nagovijestio poraz "metelčice" (što su je zvali i podrugljivo: "krevljica" ili "žabica"), Metelkovim se prijedlogom u Hrvatskoj na stranu žestokih Gajevih protivnika stavio slavonskobrodski trgovac i filolog-amater Ignjat Alojzije Brlić. Iz vlastite tradicije vukući krajnju (Mikaljinoj srodnu) odbojnost prema svakome izopačenju latinskih slova dijakritičkim znakovima,¹⁹⁸ Brlić je (u tablici dvadesetak grafija na kraju knjige) ponudio zaista obilan izbor. Jedan mu se grafijski sustav ("XII. Das Vuk Stefanovich-cyrillische Alphabet") čini najprikladnijim;¹⁹⁹ drugi (tj. modifikaciju "metelčice") smatra "für den illyrischen Dialekt nothwendiges Alphabet"; treći (tj. neznatno modificirana slavonska grafija 18. stoljeća) - jest "in dieser Sprachlehre gebrauchte Alphabet". Od najzanimljivijih nam grafijskih sustava (koji su: Metelkova reforma; Brlićeva adaptacija te reforme; Brlićeva praksa u knjizi) citiram samo relevantna mjesta (v. str. 50).

Izlazi, dakle, da je Brlić smatrao "potrebnom" latiničku abecedu u kojoj se: po uzoru na Metelka preuzimaju ćiriliska slova (za foneme č, č̣, š, z, ž) te iz istog izvora prenose nova potrebna (za ć, đ); prema Metelkovim ligaturama latiničkih slova (za l, rl) stvaraju nova (za đ).

Brlićeve ideje o reformi pisma bile su, dakle, dvostruko smetene: u svojim razmišljanjima (ne i u praksi!) nije se mogao čvrsto opredijeliti za jedan grafijski sustav, a u svoj idealni slovni sistem želio je uvesti prava slova-monstrume (u stupcu XXI tablice usp. prijedlog za malo slovo đ). Dok je Gaj u Kratkoj os-

Fonem	VI. <u>Das traimersche Alphabet nach Metzko.</u>	XXI. <u>Ein für den illiri- schen Dialekt noth- wendiges Alphabet</u>	XX. <u>Das in dieser Sprachlehre ge- brauchte Alpha- bet.</u>
c	<u>Ц ц</u>	<u>Ц ц Ч ч</u>	<u>C c</u>
č	<u>Ч ч</u>	<u>Ч ч Ч ч</u>	<u>Cs cs</u>
ć		<u>Ђ ђ Ђ ђ</u>	<u>Ch ch</u>
ǰ		<u>Ї ѳ Ї ѳ</u>	<u>Cx cx</u>
đ		<u>Г г Г г</u>	<u>Gj gj</u>
ļ	<u>Л л</u>	<u>Л л Л л</u>	<u>Lj lj</u>
ń	<u>Н н</u>	<u>Н н Н н</u>	<u>Nj nj</u>
ō	<u>О о</u>		
š	<u>Ш ш</u>	<u>Ш ш Ш ш</u>	<u>Sh sh sb</u>
št	<u>Ч ч</u>		
z	<u>З з</u>	<u>З з З з</u>	<u>Z z</u>
ž	<u>Ж ж</u>	<u>Ж ж Ж ж</u>	<u>X x</u>
b			<u>— j</u>
ě	<u>— e</u>	<u>— i — i</u>	<u>— y</u>
"e in perst"	<u>— e</u>	<u>— e — e</u>	

novi iznio jasan (iako za mnoge šokantan) nacrt, Brlić je bio reformatorom koji ne zna što hoće.

Njegov je pak istup došao u najgori čas: godine 1833, tj. kad je ilircima već postalo jasno da se Kratka osnova neće ostvariti, da njezine prijedloge moraju ublažiti te tako dokrajčiti stoljetno šarenilo naše latinice. Ipak, Gaj je bio u pravu naslušivši da bi Brlićev prijedlog mogao izazvati nesuglasice poput onih tadašnjih u Sloveniji, pa je izrazio nadu "da sze prez abecedarzkoga boja - szlositi hochemo".²⁰⁰

11.

U intermecu među Gajevim porazom pred zagrebačkim skupom stručnjaka i pojavom Brlićeve Illyrische Grammatik Vjekoslav Babukić, jedan od Gajevih budućih najbližih suradnika, piše dva privatna pisma u Požegu te ih naslovljuje Ivanu Krstitelju Franičiću, svojemu bivšem profesoru.²⁰¹ Iako ta privatna pisma nemaju nikakva utjecaja na ondašnju širu javnost, ipak su živim svjedocima o dubokoj potištenosti koju je Gajev poraz izazvao u redovima mladih progresista, pa i o tome kako su vješti manevri Gajeva najužega kruga prepriječili da se u ondašnjoj hrvatskoj kulturnoj sredini rasplamsa "abecedni boj" sličan slovenskome.

Dva Babukićeva pisma, osim toga, dokazuju kako ni među budućim najvažnijim članovima zagrebačkoga kruga nije u svim pitanjima postojala jednodušnost i slijepo podređivanje primarnim Gajevim zamislima.

U prvome Babukićevu pismu (iz siječnja 1832) nalazi se vijest da se (i nakon poraza Gajeve Kratke osnove pred zagrebačkim gremijem) uporno radi oko grafijske reforme. Spominju se "Slavenski Mudroljubci", i to:

"Posluju oni o obchinskom Slovaru illiti Alphabetu, koji najspretnie je poslidstvo sav Slavenski narod u Slovstvu illiti Literaturi sojediniti. Obchinski Slovar daje nam sridstvo da se laglje razumiti moremo; akose razumiemo lagko chemo se jedan drugomu obviknuti, jedan od drugoga ricsi potribovati, i stim nacsinom ujediniti."²⁰²

Za razliku od Gajeve (hrvatsko-slovenske) koncepcije nudi Babukić ovu, svoju:

"Međ Illyre u občinu brojimo svu krainu Horvatsku, Slavonsku, i Magjarsku, Slavoniu, Dalmaciju, Banat; u Magjarskoj sve Serblje i one Illyre koje u Pecsuju Boshnjace, u Subotici, i u Zomboru Bunjevce zovu, kako također Budimce, osim Slovaka."²⁰³

Već na početku drugoga pisma (od 18. travnja 1833) Franikića uvjerava Babukić da mu se čini "od potrebe vas izviestiti, s' kojim se Pravopisanjem u m a n j k a n j u o b t j i n s k o g služim".²⁰⁴ Iako je, dakle, Kratka osnova bila objavljena prije tri godine (a ponegdje se tvrdi da je u njoj iznesenu reformu pisma u Hrvatskoj "mladež ... primila sa zanosom"),²⁰⁵ ipak jedan od skorašnjih najvažnijih Gajevih suradnika izrijeком veli da 1833. nema "obtjinskog pravopisanja". To pak može značiti da su se u Kratkoj osnovi predložene grafijske reforme bili u vrijeme prije pokretanja "Danice" odrekli svi budući istaknuti ilirci, među njima i sam Ljudevit Gaj.

U nastavku pisma ocrtavši povijesne prilike zbog kojih se u dijela Južnih Slavena (i u Zapadnih) proširila latinica, ulazi Babukić in medias res. Izjasnivši se da u grafijskim rješenjima latinice i sam (poput Gaja iz godine 1830) slijedi Čehe, kaže Babukić da "njihovu oštromnu Philologiu uzimam na miesto zlopotribovanih u Philologii protivno sastavljenih slov ch, cs, sh, x, a Cyrilskih Ѡ,²⁰⁶ ч, ш, ж Philologii i Philosophii povoljna sliedetja znamenovana slova č = cs, - š = sh, - ž = x a na miesto ch, da tj bolje stoji od tuda se vidi, jerbo se t i j raztope, kako god d i j, l i j, i n i j, i porode se sliedetja dj, lj, nj i tj. Što se pako ž tiče, ovo je bolje, nego x koje odgovara slovam gs, ks".²⁰⁷

Nije nimalo pretjerano reći da Babukić u proljeće godine 1833. odlučno podupire tri prvobitna Gajeva prijedloga: č, š, ž;²⁰⁸ naprotiv, f o n e t s k i m razlozima odbacuje dalja tri (đ, ļ, ñ) i onaj u Gaja spomenut kao mogućnost (ṭ), pa predlaže: dj, lj, nj, tj. Ne spominje grafem ḡ. Kao nov problem navodi ovo:

"Ali si potriboval retji tжете: vrieme, liepo, sliedstvo i ostala istina je jerbo tako mora biti. Vetja strana Slovencev tako govori. Tako govore Russi, Serblji, ali govore i Latinskoj poddani Cerkvi kanoti Čehi, Slovaci, Slavonci n. p. ako netжете Srimljana, a vi slušajte Jakšitјane,²⁰⁹ oni nisu daleko, a i isti Horvati izgovaraju, koje ja dobro, kad imam priliku poslušam; premda se varaštјani protive; ali se Slovnica (Grammatica) nesastavlja u varošu, nego pametnie na vladanju od prostih ljudih; medju tim ako vam se nedopada, vi štite sam i a e izpustјajte, a Horvatu ako se nedopada, a on nek izpusti i, pak nek štie e pak tје biti jednom i drugom pravo, samo istina stoji, da je onako najbolje; vrieme, dielo, sliedstvo i ostalo stat si fractus illabatur orbis."²¹⁰

12.

Već je upozoreno kako je Gaj od jednografemskih rјešenja, predloženih u Kratkoj osnovi 1830, bitno odstupio pokrećući "Danicu" god. 1835.²¹¹ Bio je na to potaknut ne samo "slabo uvjerljivim razmatranјima Kollárovim i Šafaříkovim"²¹² nego i prije kom potrebom da čini ustupke.²¹³

Te ga potrebe nije moglo izbaviti ni to što je na svojoj strani imao ponekoga radikalnim zahvatima sklonog istomišljenika iz mlađega naraštaja. Jedan od takvih bio je mladi pjesnički polietarac, Slavonac rodом, Mato Topalović. Iako je on odlučno izrazio spremnost da "chu pisati naj starim po Vami za nas godine 1830 ponovljenom Ortografiom",²¹⁴ Gaj je bio mnogo oprezniji:

"Ja bí i sam rad," rekli ste "ali moram navadnom, jer se neusudim nikakove premembe, makar naj bolje sam pöse uvoditi."²¹⁵

Gaj je pak popuštati morao na obje strane: i protivnicima, i prijateljima.

Najljućim oponentom postao mu je gramatičar Ignјat Alojzije Brlić, koji je u predgovoru svojoj Gramatici oštро napao sa-

mu ideju o slovima s dijakritičkim znakovima.²¹⁶ Zacijelo ocijenivši kako se s Brlićem nikada ne bi mogao toliko zbližiti da bi postali suradnicima, Gaj je izveo spasonosan potez: privukao je Vjekoslava Babukića.

Ako je i točna Ježićeva tvrdnja ("već od god. 1830. smatrala je mlađa nacionalna generacija Gaja svojim vođom"),²¹⁷ ipak se ne bi mogla prihvatiti u svakome svojem detalju. Tog i takva Gaja Babukić (u dva pisma Franikiću iz godina 1832. i 1833)²¹⁸ ne spominje poimence. Naprotiv, ako je vjerovati Babukićevim riječima, godine 1832. u Zagrebu se intenzivno radi na sređivanju latinice, ali to nije posao što ga obavlja jedan čovjek, nego "Slavenski Mudroljubci".²¹⁹ Od Gajeve grafijske reforme iz godine 1830. Babukić je tada (u spomenutim pismima) prihvatio tri rješenja (č, š, ž), a za ostala pošao je vlastitim putem. Nasuprot Gajevu dosljednom ekavizmu, Babukić je (u drugome od rečenih pisama) istakao potrebu da se grafijom prizna fakultativan izgovor jata prema stanju u govorima "Ilirije velike". Napokon, već je 1832. taksativno naveo koga sve smatra "Ilirima" (dakako, pritom se krećući u okvirima habsburške monarhije - ako ni zbog čega drugog, onda zbog političkog opreza: da mu nitko ne bi mogao prigovoriti kako se u svojemu kulturnom programu oslanja na Južne Slavene izvan tadašnje državne zajednice).

I prije nego što razmotrim neka mjesta iz Gajeva članka Pravopisz, spomenut ću da je pred Babukićem odstupio Gaj u nečemu važnome: iako je u Kratkoj osnovi izrazio želju da sam napiše i objavi gramatiku,²²⁰ samo nekoliko godina kasnije (1836) prepustio je to svojemu novom suradniku. Da je pak u grafijskim pitanjima bio potreban kompromis (i to unutar najužega kruga iliraca: između Ljudevita Gaja i Vjekoslava Babukića) - neka posvjedoči ova tablica:

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
Fonem	<u>č</u>	<u>ž</u>	<u>š</u>	<u>ć</u>	<u>d</u> ¹	<u>d</u> ²	<u>ǰ</u>	<u>l</u>	<u>ń</u>	<u>ě</u>	<u>r</u>
Gaj 1830. ²²¹	č̣	ẓ̌	ṣ̌	ṭ = nepo- trebno	đ	ǰ̣	-	ḷ	ṇ́	[e]	[er]
Babukić 1833. ²²²	č	ž	š	tj ch	dj	-	-	lj	nj	ie	[er]
Gaj 1835. ²²³	č	ž	š	ṭj ć	ḍj	ǰ̣j	-	ḷj	ṇ́j	ě	[er]
Babukić 1836. ²²⁴	č	ž	š	ṭj ć	ḍj	-	-	lj	ńj	ě	[er]

Na temelju te tablice možemo zaključiti:

1. da su se Gaj i Babukić vrlo lako složili u pogledu triju slova s dijakritičkim znakovima: č, ž, š (stupci 1, 2, 3);

2. da su za obilježivanje triju fonema (d¹, l, ń) odbačeni prvobitni Gajevi prijedlozi (đ, ḷ, ṇ́) te - u skladu s Babukićevim stavom - prihvaćeni digrami (stupci 5, 8, 9);

3. da je - pod Babukićevim utjecajem - priznat fonem ć, a konačnu oznaku (grafem ć prema poljskom uzoru) dao je Gaj (stupac 4);

4. da su odbačene obje Gajeve ideje za obilježivanje d² (stupac 6);

5. da se nije normiralo nikakvo grafijsko rješenje za fonem ǰ (stupac 7);

6. da je prihvaćen Babukićev prijedlog o fakultativnom izgovoru jata,²²⁵ ali je grafijsku oznaku (ě) dao Gaj (stupac 10);

7. da je (u okviru zanimljivoga nam vremenskog odsječka: 1830-1836) trajno ostala grafijska slika za fonem r (= er) prema sjevernohrvatskoj tradiciji i prema Gajevu prijedlogu (stupac 11).

13.

Povijesni kompromis između Gaja i Babukića odrazio se u Gajevu članku Pravopisz, a to bi vremenski značilo da je bio gotov i javnosti prikazan već u drugoj polovici ožujka 1835. Bilo bi naivno povjerovati kako su ilirci - bez toga kompromisa - krenuli u izdavanje "Danice". Stoga će bliže istini biti da je Gaj (uz Babukićevu svesrdnu pomoć) od prvoga broja književnoga glasila počeo izvoditi vješto smišljen manevar kojem je konačna svrha bila: tada uglednoga domaćega gramatičara Ignjata Alojzija Brlića - a s njim i sve "slavonskome" (odnosno: "iliričkome") grafijskom sustavu vjerne i korjenitim reformama nesklone javne radnike - navesti neka otvoreno priznaju da su zamisli iliraca o reformi latinice opravdane.

Ono što se odigralo u prvim brojevima "Danice" divnim je primjerom o tome kako se zavaravaju protivnici (među koje - osim Brlića - treba ubrojiti tadašnje konzervativce svih vrsta, s njima i Šimu Starčevića). Ilirci su fingirali svoju potpunu pometnju.

Na početku prvoga broja "Danice" dolaze tri važna teksta: Rakovčeva pjesma Danicza, Babukićeva pjesma Granici i Danici te nepotpisan, kratak prozni tekst o grafijskoj problematici. Tim (trećim) tekstom ilirci kao da, pokrećući "Danicu horvatsku, slavonsku i dalmatinsku",²²⁶ odustaju od korjenite grafijske reforme, pa priznaju da "iliričkom pravopisu" pridaju punu pažnju. Rečenu bilješku donosim u cjelini:

"Iztinzko terszenye nashe za vekshu ztran gozpode chtavczev poleg moguchnozti razumlyivo piszati, nedopuscha nam gledech na pravopisz kakove premembe y nove oblichaje vpelyivati; kajti vendar vu dragoj domovini nashoj, kak vszem znano je, zvun nashega dersavzkoga iliti provinczialzkoga narechja takajshe ilirichko, kakoti vu Krajni, Slavonii, Dalmaczii y vu vszeh dolnyeh ztrankah nahaja sze; y kajti Novine Horvatzke vu ove takaj ztranke prehadyalu budu; zato mi vszakotero bolshe, y za nashu Daniczu prikladneshe pizmerno delo vu ilirichkom jeziku nam poszlano, rajshi z laztovitom

szvojem pravopiszom, kak vre odzgor vchinili jeszmo, van-
dati hochemo; nego da szamovolyno prez privolyenya izteh
piszcev nyihovoga pravopisza nachin z nashem zamenimo. Za
zlehkotiti anda chtavczem Horvatom ilirichkoga narechja
chtenye zpodobnozt nekojeh ilirichkeh zkupglasznikov z
horvatzkemi priztavili jeszmo szledechem redom:

horvatzki:

cz
ch
dy
gy
ly
ny
s
sz
ty
ty
y

ilirichki:

c
cs
dj
gj
lj
nj
x
s
tj
ch
i."²²⁷

Taj malo navođeni. članak imao je silan psihološki učinak: obrazovanim ljudima u kajkavskom dijelu Hrvatske objavio je da njihov grafijski sustav postoji na malom prostoru (kao slika tamošnjega "dersavzkoga iliti provinczialzkoga narechja"), a da se u svim ostalim krajevima širi narječje "ilirichko" koje se bilježi "laztovitem szvojem pravopiszom".²²⁸ Dakako, "ilirichki" slovni red u navedenom članku identičan je onome što smo ga pokazali kao Čevapoviće-
v odraz Starčevićevih slovni-
h rješenja.

Urednici časopisa izrije-
kom navode kako su se za volju
sloge odrekli namjere "gled-
ech na pravopisz kakove pre-
membe y nove oblichaje vpelyi-
vati". Nije teško odgonetnuti
da se time odriču jednogra-
femskih rješenja iz Gajeve
Kratke osnove. Naprotiv, ka-
žu oni, poštovat će dva osnovna
grafijska sustava, razvijena u
dvama temeljnim narječjima
(tj. književnojezičnim tipovi-
ma) što postoje u hrvatskoj
književnosti njihova vremena
(u kajkavskome i štokavskome):
"zvun nashega dersavzkoga
iliti provinczialzkoga narechja
takajshe ilirichko, kakoti vu
Krajni, Slavonii, Dalmaczii y
vu vszeh dolnyeh

ztrankah nahaja sze". Poštujući ispočetka tu bitnu dvojnost, izdavači "Danice" odlučiše u svakome pristiglom prilogu čuvati izvorno grafijsko stanje, tj. dopustiti dva grafijska tipa: "horvatzki" i "ilirichki". Da bi to dokazali, Rakovčevu pjesmu tiskaju "horvatzkim pravopiszom", a Babukićevu "ilirichkim".

Ako se ta dva tipa bolje ogledaju, zaključit će se da je "horvatzki [pravopisz]" zapravo identičan latiničkome grafijskom sustavu koji se razvio u kajkavskoj kulturnoj sredini, a "ilirichki [pravopisz]" uglavnom odgovara latiničkome grafijskom sustavu koji se (na temelju tzv. franjevačke grafije) razvio u zreloj stadiju književne i jezikoslovne djelatnosti u Slavoniji 18. stoljeća, a primijenjen je i u praksi Brlićeve Gramatike. Pored vjernih podudarnosti (gdje se u "Daničinu" "ilirichkom pravopiszu" i u Brlićevoj Gramatici nalaze ista rješenja: c, cs, x, s, i) postoje i nevelike razlike. Tako mjesto Brlićevih digrama s posebnim znakom ĵ (gĵ, lĵ, nĵ) pisci članka (vjerojatno: Gaj i Babukić) predlažu digrame s običnim slovom j (gj, lj, nj), a u skladu s Brlićevim etimologiziranjem dopuštaju i digrame dj, tj.²²⁹

Krijući svoje namjere, toga će se načela ilirci držati u devet početnih brojeva "Danice".²³⁰ Vjerojatno pomislivši da su na taj način uspjeli smiriti svojega potencijalnoga najljućeg opoenta - gramatičara Brlića, a i većinu kajkavaca, izdavači "Danice" uskoro prelaze u odlučnu akciju. Već u broju 10 prvoga godišta (1835) primjenjuju na vlas isti postupak kao u broju 1: i ponovo donose dvije pjesme (Mihanovićevu Horvatsku domovinu [potpis: "M.....ć"] i Pjesmu Radovana i Milovana [potpis: "Iz Kačića"]), a zatim prvi dio Gajeva članka Pravopisz. No sada dva pjesnička teksta više ne redigiraju u dva grafijska tipa (pri čemu bi Mihanoviću pristajao "horvatzki", a Kačiću "ilirichki"), nego jednoobrazno: uz primjenu jednografemskih rješenja č, ž, š, ć, zatim ě, pa digrama dĵ, lĵ, nĵ. Ilirci su opet za kompromis: Brliću se protive uvodeći č, ž, š, ć, pa i svojim znakom ě potiskujući njegovo ŷ (za jat), ali mjesto njegova pomoćnog znaka ĵ nude sličan (ĵ): dĵ, lĵ, nĵ.

14.

Bilo je to, zapravo, provođenje: u djelo onoga što će Gaj iznijeti u članku Pravopisz, koji odmah slijedi. Trudeći se da ne ponovi ni jednu od grešaka počinjenih godine 1830, postupa on krajnje taktično.

Prvi od njegovih postupaka svodi se na to da ne izazove nikoga u svojoj najužoj, kajkavskoj sredini. Stoga svoj autorski tekst sročuje kajkavskom grafijom, ali za nju ipak tvrdi da nije ništa drugo nego "magyarzki krivopisz" (str. 40). Još uvijek, doduše, navodi da je Jambrešić posebno obilježivao fonem š, ali sada ne "s signatum - š", nego "na s znamenye poztavlyal, y piszal je" (str. 42). Za svojega krunskog svjedoka Gaj sada dovodi onoga što ga je u Kratkoj osnovi potpuno mimoišao:

"Med ztarinzkimi piszmi vu znamenitoj knyisniczi Nyih Excellenczie gozpodina Biskupa Zagrebachkoga, nahadyaju sze med oztalemi takova, koja nam obilno dokazuju, da szu vre zmed nashih predyev nekoji, najmre pako glaszoviti y naj vuchenéshi domachi piszecz baron Pavel Vitezovich, podsupan y kralyevzki tolnachnik jako dober y prikladen pravopisz imali, kojega vendar obchinzkim uchiniti ondashnye temne okolnozti niszu dopustyale" (str. 39)

Reakcijama na svoj traktat iz godine 1830. poučen, Gaj sada zna da mu preciznost (ako nije temeljito provjerena) može samo štetiti. Zato - predlažući pojedina grafijska rješenja - tvrdi da su tako pisali predi: ě (= e | i | ie) "nashi mudréshi ztar-czi"; c (a ne: cz) "nashi ztari piszczci"; s (a ne: sz) "ztari Horvati",²³¹ itd.

Kao što se vidjelo (odjeljak 6), Gaj je još 1830. bio svjestan da jotovano t "pri drugeh pako Slavenceh vu nekuliko mehkši glas prehaja", ali onda u fonološki sustav nije htio unijeti konsonant č. Imao je tada i gotov grafem za jat (u češkim riječima: tělo, těsný na str. 12), ali ni njega nije iskoristio. Naprotiv, u članku Pravopisz (1835) Gaj, kao što je poznato, uvodi grafem č,²³² i to s ovom argumentacijom:

"Pri szlovi t opaziti sze ima, da ona navlaztito u vuztah, jedne szamo ztranke Szlovinczev vu chverzti č

prehadya, vu lepsšem pako zgovoru Horvatzkom y Szerbzkom vu mehki glasz ty premenya sze. Poleg korena szlove t ka-se sze, da zaradi temelyitozti nebi treba bilo, vu pizsanu razluchiti iz glasza c, y iz glasza t izhadyachi ch; kajti c y t z glaszm č vu szlovenzkom jeziku guztoput menyaju sze...

Vugodno vendar y gladko ilirzko zgovaranye potrebuje, da sze med chverztim y shirshim glaszm ch, y mehkim zpodobnim glaszm ty y vu pizsanu razluka nachini, i ovakovu razluku nashi ztari z malum y ravnum cherknyum č, naznachili szu. N. p.: hočemo."²³³

U skladu s Babukićevim sugestijama, Gaj tu ovako opravdava uvođenje grafema ě:

"Vnoge rechi, koje mi Horvati szmoglasznikom e pishe-mo, navadni szu drugi Ilirczi poleg zgovora szvoga ili szlovum i ili pako ie pizsati. N. p.: szvet, szvit, szviet; ded, did, died; krepozt, kripozt, kriiepozt; lepi, lipi, liepi y t. d. Za ovu razlichnozt nashi mudrėshi ztarczi pizsashu ě, koji zaznamenuvani e vszaki poleg laztovite navade szvoje zgovarjati mose. N. p.: leto, mezto, delo, telo y t. d."²³⁴

Tu, dakle, Gaju nisu na pameti osim "Horvata" još samo "Šlavonci, Dalmatinci, Štajerci, Krajnci i Korušci" (Kratka osnova, str. 22) nego i "drugi Ilirczi". Dok je u Budimu 1830. svoju značajnu knjižicu sročio kajkavskim književnim jezikom pozivajući da se "tak jezik, kojega naj vekši Muževi naroda našega z' ljubavjum govorili, kojega z' imetkom i z' predragum kervčicum svojum junački branili jesu" (str. 6) zajedničkim naporima spasi od propasti, sada (godine 1835) Gaj ga se odriče: potrebu da se uvede č opravdava zahtjevima što ih postavlja "vugodno ... y gladko ilirzko zgovaranye", tj. štokavsko narječje. Dopršavajući članak Pravopisz, prvak iliraca piše svoje posljednje kajkavske rečenice. Još i više: time se počinje kajkavskome književnom jeziku poricati izgrađenost i ljepota, a pripisivanje tih vrlina novome jezičnom izboru (štokavštini) za sedam će idućih godina ovako nabujati:

"K tomu je ilirski jezik lijep, bogat, izobražen ... Ova literatura, koju smo mi kano baštinu (haereditatem) dobili, može se klasičkom nazvati. U njoj čovjek nalazi stvari (osobito u poetičkoj vrsti), koje u nas udivljene pobuđuju; nalazi se izrazah, slikah, izvornosti, lahkoće versovah, riječju poetičkih krasotah, o kojih horvatski spisatelji niti pomisla (idea, conceptus) imali nisu ..." ²³⁵

U pogledu prostora kojem je reforma namijenjena ostajući vjeran svojoj staroj viziji, ali prihvaćajući i novu, "ilirsku", Gaj se 1835. osvrće na to kako je u prošlosti bilo "pri Horvatih" (str. 40); kako su postupali "Krajnczi, Stajerczi y Gorotanczi ili Korosczi" (str. 39), pa "Dalmatinczi" (str. 39); ali i kako je "vu lepszem pako zgovoru Horvatzkom y Szerbzkom" (str. 42).

15.

Plodove svojega grafijskog "udara" provodeći kroz dvadeset i jedan broj prvoga godišta "Danice" (br. 10-30), ilirci mudro čekaju da se javi Brlić. On to i čini pismom objavljenim u broju 31 "Danice". Gaj i Babukić donose to pismo vjerno (ali sada svojom reformiranom, a ne "ilirichkom" grafijom). Poštuju Brlićev temeljni stav ("u ostalom još uvijek kirilianac ostajem"), a posebno kurzivom ističu njegovo bitno priznanje: "Latinska Abeceda nebi nikad pametnije i bolje mogla za slavinsko [a i sviu europskih narodah] knjiženstvo popravljena biti, nego na ovaj način, kako nam se u Danici pred oči stavlja, - i ja očito odbacujem svoju staru misao, koju sam u mojoj slovnici, u abecedaru stupcu XXI., i na listu 7. izrekao..." ²³⁶ Time je ne samo bila zapečaćena nesretna epizoda "metelčice" u hrvatskoj književnosti nego i svijetu objavljena jedna velika kapitulacija: upornog protivnika Brlića pred grafijskim "krparijama" Gajevim i Babukićevim. Ovome drugom (Babukiću) bilo je time omogućeno da u odgovoru na Brlićev dopis (u istome i slijedećem broju "Danice") zaslužnome i cijenjenom gramatičaru oda učtivo priznanje ("Vi ljubezni moj! Vi, koj ste naš mili rođ jur obveselili slovnicum, Vi se dragovoljno slažete s mišljenjem sverhu ilirskoga pravopisa u svétloj Danici na novi život podignjenoga!", ²³⁷ da ga uvjeri kako i on

sam (Babukić) poznaje relevantnu literaturu te da zaključi pozivajući se na mišljenje uglednoga lingvиста Raska, koji "preporuča svim jezikoslovcem uprav polag našega staro ilirskoga načina jednostavna europska korenita slova,²³⁸ kada u srodne glase prelaze, odzgora zaznamenovati".²³⁹

Jedna velika bitka o grafijsku reformu latinice svršila je tako pobjedom iliraca. Poraženome Brliću ostalo je nakon toga da se u privatnim pismima i u rijetkim istupima po perifernim časopisima tuži na postupke Gajeva kruga te na njegovu grafijsku reformu, koju više nije mogao napadati razumnim kritičkim argumentima.

Mogli bismo dodati:

U konačnu fazu svojeg razvoja naša je latinica svakodnevne upotrebe stupila s prvim godištem "Danice": Gajevim člankom Pravopisz (ě, dj, gj, lj, nj) i dodatkom Sbirka... (dž). Nakon toga još je za ilirizma: napuštena posebna markacija na pomoćnom grafemu j; grafem ě u "Danici" je od početka godine 1848. zamijenjen digramom ie (da bi se potkraj stoljeća provelo današnje bilježenje: ije/je). Poslije ilirizma: uz vokalno se r prestao bilježiti popratni vokal; od četiri digrama za konsonante napušten je jedan (gj), a u drugoj polovici 19. stoljeća Daničić je drugi digram (dj) pretvorio u jednoslov (d).²⁴⁰

16.

Najvažniji dio Gajeve kulturne misije (reforma latinice) bio je dovršen vrlo rano, već s prvim godištem "Danice". Iako je Ljudevit Gaj stekao neprocjenjive zasluge kao pokretač i vođa preporodnoga gibanja, pa u povijest ušao kao jedan od velikana, o njemu je izrečen i ovaj, vrlo negativan sud:

"Proturječan, surevnjiv, tašt, častohlepan, nesit hvale i slave, Gaj za života nikome od suradnika koji su krvavo za njega radili nije odao priznanje. U zvijezde kovan pa svrgnut u prah, vječno skrivena 'drugog ja', završio je i sam neshvaćen i nepriznat."²⁴¹

Toj konačnoj usamljenosti u punoj je mjeri sam pridonio: u negativnom smjeru razvijajući svoj odnos prema "Danici", a pre-

ko nje i prema najbližim suradnicima.

Za prva tri godišta (1835-1837) Ljudevit Gaj nastupa kao "Redaktor, i V(andatel)", odnosno "Učrednik i Izdavatelj". Tada se tiskajući u skromnoj i zastarjeloj štampariji Franje Župana, časopis je čedo i svojina cijele Gajeve družbe. Čak ga i on sam zove "Danica n a š a".²⁴² Poznato je da od početka četvrtoga godišta (1838) "Danicu" tiska nova, Gajeva tiskara, u Pragu nabavljena i bogato opremljena.²⁴³ Iako na za to određenim mjestima (u impresumima na kraju pojedinih brojeva) zadržavajući isti naslov, a osobnim vlasništvom smatrajući samo tiskaru, Gaj vuče vrlo čudne poteze: razaslanje nekoliko oglasa (poziva na pretplatu) koji se - začudo - nisu sačuvali u Zagrebu, nego u Novom Sadu.²⁴⁴ U jednome od njih (za drugo polugodište 1839) on se predstavlja gospodarom svega: "Dor. Ljudevit Gaj, V l a s t n i k i izdavatelj kr. pr. ilirskih narodnih novinah, i D a n i c e ilirske".²⁴⁵ Ne znamo kako su tu njegovu uzurpaciju prihvatili suradnici, ali je zanimljivo da godinu dana kasnije analogan tekst (za drugo polugodište 1840) potpisuje vrlo jednostavno: "Dor. Ljudevit Gaj, učrednik".²⁴⁶

Pokušaj Gajev da najbližima nametne svoju vlast zapravo je razumljiv. Svaki od njegovih suradnika trajno je bio produktivan: Antuna Mažuranića čekala je bogata tekstološka i gramatičarska djelatnost; marljivo radeći svakodnevnne poslove, Babukić je pripremao opsežnu Ilirsku slovnicu (što će izaći 1854); Ivan Mažuranić spremio se da mu Smrt Smail-age Čengića donese slavu; čak i mlađi Ivan Kukuljević Sakcinski nagovijestao je da će postati rasnim filologom. Samo se Ljudevit Gaj zanosio časovitim prednostima (moralnim i materijalnim) što mu ih je - pored ugleda ilirskog prvaka - donosila vlastita tiskara. U njoj je slagao knjige svojih suradnika i - ni jednu svoju. Hvaleći tiskaru (u "Oglasu Tiskarne", datiranom 1. studenoga 1838), Gaj tek usput spominje djela koja su cijelom pokretu bila primarna, a ističe komercijalne poslove. Naime, kaže o tiskari:

"... da se u njoj sve v e ć e k n j i g e, i svakojaki manji naručki kano: r a č u n i, m ě n b e, v o z n i l i s t i, r a z p i s i i c ě n o v n i c i zatim n a s l o v n e i p o -

s ě t n e k a r t e (Visitkarten) i t. d. svaki čas u d ě l o p r i m i ě i m o g u .

Osobitu preporuku zasluĝuju u ovoj tiskarni prekrasne l i n i e z a g l a v n e i z a p i s n e k n j i g e (Protokolle) i za svake varsti s k r i - ŝ a l e (Tabelle); svi takojer naruĉki od prostih do najkrasniih ŝarenih (farbanih) i k o n g r è v n i h d ě l a h i z v e s t ě s e b a r z o i j e v t i n o . " ²⁴⁷

Doba grafijske reforme za Ljudevita je Gaja, dakle, nepovratno prohujalo; pred njim su bili dani grafiĉarskog ŝarenila.

L I T E R A T U R A *

- BABUKIĆ (1): Věkoslav Babukić, Odgovor, u: Listi dvih slavonskih domorodcev o pravopisu ilirskom, "Danica" I/1835, br. 31, str. 121-124; br. 32, str. 125-128.
- BABUKIĆ (2): Osnova slovnice slavjanske narječja ilirskoga uredjena Věkoslavom Babukićem, "Danica" II/1836, br. 10, str. 37-40; br. 11, str. 41-44; br. 12, str. 45-48; br. 13, str. 49-52; br. 14, str. 53-56; br. 15, str. 57-60.
- BABUKIĆ (3): Věkoslav Babukić, Starine ilirske, "Danica" VI/1840, br. 30, str. 117-119; br. 48, str. 189-190; VIII/1842, br. 1, str. 3.
- BABUKIĆ (4): Věkoslav Babukić, Ilirska slovnica, Zagreb 1854.
- BARAC (1): Ilirska knjiga, uredio D-r Antun Barac, Beograd 1931.
- BARAC (2): Antun Barac, Hrvatska književnost od Preporoda do stvaranja Jugoslavije, knjiga I, Književnost ilirizma, JAZU, Zagreb 1954.
- BELOSTENEC: Ivan Belostenec, Gazophylacium, seu latino-illyricorum onomatum aerarium (I), Zagreb 1740; Gazophylacium illyrico-latinum (II), Zagreb 1740. (pretisak: Liber - Mladost, Zagreb 1972-1973).
- BORANIĆ: Dr. D. Boranić, Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika, deseto izdanje, Školska knjiga, Zagreb 1951.
- BRATULIĆ: Josip Bratulić, Riječ uz Gajevu "Kratku Osnovu", v. Gaj (1).
- BRLEK: Mijo Ivan Brlek, O rukopisnoj baštini Joakima Stullija, "Filologija" 12, JAZU, Razred za filologiju, Zagreb 1984, str. 221-244.
- BRLIĆ (1): Ignatz Al. Berlich, Grammatik der Illyrischen Sprache, Ofen 1833.

* Poslužio sam se tek izborom inače obilne literature o hrvatskome narodnom preporodu; vidi je npr. u: Barac (2), str. 302-307; Ravlić (1); str. 77-78 i passim; Živančević, str. 215-217 i passim.

BRLIĆ (2): pismo uredništvu "Danice", v. Babukić (1).

BROZOVIĆ: Dalibor Brozović, O ulozi Ljudevita Gaja u završnoj etapi hrvatske jezične unifikacije, Sveučilište u Zagrebu - Institut za hrvatsku povijest, "Radovi" 3, Zagreb 1973, str. 35-63.

ČEVAPOVIĆ: Josip, sin Jakoba patriarke; u narodnoj igri prikazan od uceniká vukovarski, po Gergi Csevapovichu, Budim 1820.

"DANICA": "Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka" ("Danica ilirska"), urednik reprint izdanja prof.dr Ivo Frangeš, predstojnik Katedre za noviju hrvatsku književnost na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu; tehnički urednik Mladen Kuzmanović, asistent pri Katedri za povijest i dijalektologiju hrvatskog jezika na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu; likovna oprema Boris Dogan, akademski slikar; za izdavača Slavko Goldstein, glavni urednik Libera; Serija reprint izdanja Liber croaticus, 5 svezaka, Liber, Zagreb 1970-1972.

DEMETER: Dr. Demeter, Gundulić, "Danica" IV/1838, str. 197-198.

FANCEV (1): Dr. Fraňo Fancev, Jezik hrvatskih protestantskih pisaca XVI. vijeka, prilog historičkoj gramatici jezika hrvatskoga ili srpskoga, "Rad JAZU" 212, Zagreb 1916, str. 147-225; 214, str. 1-113.

FANCEV (2): Dokumenti za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda (1790-1832), skupio i uvodom popratio dr. Franjo Fancev, "Grada za povijest književnosti hrvatske" XII, JAZU, Zagreb 1933.

GAJ (1): Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisaña, poleg mudroľubneh, narodneh i prigospodarneh temelov i zrokov. Od L. o. G. Vu Budimu, iz tiskarnice Kraľevskoga Vseučilišća. 1830. Cymelia croatica, izdanja Medunarodnog slavističkog centra SR Hrvatske, Biblioteka pretisaka, svezak 1, za izdavača Mladen Kuzmanović, pogovor Josip Bratulić, Zagreb 1983.

- GAJ (2): Lyudevit Gay, Pravopisz, "Danica" I/1835, br. 10, str. 38-40; br. 11, str. 41-43; br. 12, str. 46-48.
- GEORGIJEVIĆ: Krešimir Georgijević, Hrvatska književnost od XVI do XVIII stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni, Matica hrvatska, Zagreb 1969.
- IVŠIĆ: Stjepan Ivšić, Akcentat u Gramatici Matije Antuna Relkovića, "Rad JAZU" 194, Zagreb 1912, str. 1-60.
- JAMBREŠIĆ: Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica, et hungarica locuples, in usum potissimum studiosae juventutis digestum, ab Andrea Jambressich, Societatis Jesu sacerdote, Croata Zagoriensi, Zagrabiae, ... Anno 1742.
- JELČIĆ: Dubravko Jelčić, Hrvatski narodni i književni preporod, Biblioteka "Dobra knjiga", Školska knjiga, Zagreb 1978.
- JELENIĆ: Dr. fra Julijan Jelenić, Pravopisna rasprava između dra. Tome Koščaka i dra. fra Grge Čevapovića, prilog povijesti hrvatskoga pravopisa, prigodom stogodišnice Čevapovićeve smrti, Zagreb 1930.
- JEŽIĆ: Ilirska antologija, književni dokumenti hrvatskog preporoda, sastavio i uvod napisao dr. Slavko Ježić, Minerva, Zagreb 1934.
- JONKE: Ljudevit Jonke, Književni jezik u teoriji i praksi, drugo, prošireno izdanje, Znanje, Zagreb 1965.
- JUNKOVIĆ: Zvonimir Junković, Jezik Antuna Vramca i podrijetlo kajkavskoga dijalekta, dijakronijska rasprava, "Rad JAZU" 363, Zagreb 1972.
- KAŠIĆ: Bartholomaeus Cassius, Institutiones linguae illyricae (pretisak), nunc iterum edidit R. Olesch, Slavistische Forschungen herausgegeben von Reinhold Olesch, Band 21, Böhlau Verlag, Köln - Wien 1977.
- KLAIĆ: Vjekoslav Klaić, Život i djela Pavla Rittera Vitezovića. (1652-1713), Matica hrvatska, Zagreb 1914.
- KUZMANOVIĆ (1): Mladen Kuzmanović, Uz godišta 1838-1840, "Danica", pretisak, sv. 2, str. III-VII.

- KUZMANOVIĆ (2): Mladen Kuzmanović, Uz godišta 1847-1849, "Danica" pretisak, sv. 5, str. 27-46.
- MALIĆ (1): Dragica Malić, Šibenska molitva (filološka monografija), "Rasprave Instituta za jezik" 2, Zagreb 1973, str. 81-190.
- MALIĆ (2): Dragica Malić, "Red i zakon" zadarskih dominikanki iz 1345. godine (Prikaz jezika najstarijega hrvatskog latiničkog spomenika), "Rasprave Instituta za jezik" 3, Zagreb 1977, str. 59-128.
- MARETIĆ: Dr. T. Maretić, Istorija hrvatskoga pravopisa latinskim slovimama, "Djela JAZU" IX, Zagreb 1889.
- MATIĆ (1): Tomo Matić, O književnom radu Matije A. Relkovića (Literarna studija), "Vienac" XXV, Zagreb 1893, br. 40, str. 643-646; br. 41, str. 660-663; br. 42, str. 675-678; br. 43, str. 694-695; br. 44, str. 707-710.
- MATIĆ (2): T. Matić, Život i rad Antuna Kanižlića, u: SPH 26, str. XIII-XLI.
- MATIĆ (3): Dr. Tomo Matić, Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda, "Djela HAZU" XLI, Zagreb 1945.
- MIHANOVIĆ: Rech domovini od Halznovitozti Pilzanya vu Domorodnom Jeziku. A Mihanovich a Petropolje Croata S. Vu Bechu Z-Szlovami J. Snirer. 1815. Cymelia croatica, izdanja Međunarodnog slavističkog centra SR Hrvatske, Biblioteka pretisaka, svezak 2, za izdavača Mladen Kuzmanović, pogovor Stjepan Damjanović, Zagreb 1985.
- MIKALJA: Jakov Mikalja, Blago jezika slovinskoga (Thesaurus linguae illyricae), Ancona - Loreto 1649-1651.
- MOGUŠ (1): Milan Moguš, O Gajevoj "Kratkoj osnovi", "Kolo" IV (CXXIV), br. 8/9/10, Zagreb, kolovoz-rujan-listopad 1966, str. 254-257.
- MOGUŠ (2): Milan Moguš, Pavao Vitezović kao jezikoslovac, "Zbornik Zagrebačke slavističke škole" II, knj. 2, Međunarodni slavistički centar SR Hrvatske, Zagreb 1974, str. 73-78.

- MOGUŠ (3): Milan Moguš, Antun Mažuranić, Kritički portreti hrvatskih slavista, Zavod za znanost o književnosti - Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1978.
- MOGUŠ-VONČINA (1): Milan Moguš i Josip Vončina, Latinica u Hrvata, "Radovi Zavoda za slavensku filologiju" 11, Zagreb 1969, str. 61-81.
- MOGUŠ-VONČINA (2): Milan Moguš i Josip Vončina, "Salo debeloga jera libo azbukoprotres" Save Mrkalja, "Djela JAZU" 58, Zagreb 1983.
- POLJANEC (1): Franjo Poljanec, Istorija srpskohrvatskog književnog jezika s pregledom naših dijalekata i istorijskom čitankom za više razrede srednjih škola, III izdanje, Narodna prosveta, Beograd 1934.
- POLJANEC (2): Franjo Poljanec, Istorija srpskohrvatskoslovenačkog književnog jezika s pregledom naših dijalekata i istorijskom čitankom za više razrede srednjih škola, IV, popravljeno izdanje, Zagreb 1936.
- PRESTINI: Hrvatski preporoditelji za svoj narod, priredio Dr V. Prestini, Kugli, Zagreb (s. a.).
- RAVLIĆ (1): Hrvatski narodni preporod, I, Ilirska knjiga, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 28, priredio: Jakša Ravlić, Matica hrvatska - Zora, Zagreb 1965.
- RAVLIĆ (2): Hrvatski narodni preporod, II, Ilirska knjiga, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 29, priredio: Jakša Ravlić, Matica hrvatska - Zora, Zagreb 1965.
- RAVLIĆ (3): Zbornik proze XVI. i XVII. stoljeća, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 11, priredio: Jakša Ravlić, Matica hrvatska - Zora, Zagreb 1972.
- RELJKOVIĆ: Nova slavonska, i nimacska grammatika - Neue slavo-nisch- und deutsche Grammatik, ... heraus gegeben durch Mathiam Antonium Relkovich, Agram 1767.
- SIMEON (1): Rikard Simeon, Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva, I, A-O, Matica hrvatska, Zagreb 1969.

- SIMEON (2): Rikard Simeon, Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva, II, P-Ž, Matica hrvatska, Zagreb 1969.
- SMIČIKLAS: Tade Smičiklas, Život i djela Vjekoslava Babukića, Zagreb 1876.
- SPH 23: Djela Matije Antuna Relkovića, priredio za štampu i uvod napisao T. Matić, Stari pisci hrvatski XXIII, JAZU, Zagreb 1916.
- SPH 26: Pjesme Antuna Kanižlića, Antuna Ivanošića i Matije Petra Katančića, priredio za štampu i uvod napisao T. Matić, Stari pisci hrvatski XXVI, JAZU, Zagreb 1940.
- SPH 34: Djela Vida Došena, priredili Tomo Matić i Antun Djamić, Stari pisci hrvatski 34, JAZU, Zagreb 1969.
- STARČEVIĆ: Nova ricsôslovice iliricska vojnicsoj mladosti krajičnoj poklonjena trúdom i nástojánjem Shíme Starcsevicha xupnika od Novoga u Líci. U Tarstu 1812. Slovima Gaspára Weis.
- STOOS: Pavel Stóosz, Bratinzka réch gledech na osznovu ztarinzko-ga horvatzko-ga pravopisza, "Danica" I/1835, br. 13, str. 49-52.
- STULLI: Joakim Stulli, Lexicon latino-italico-illyricum, I (Lit. A-J), II (Lit. L-Z), Budae, typis, ac sumptibus typographiae Regiae universitatis pestanae, MDCCCI.
- ŠICEL: Riznica ilirska 1835-1985, priredio prof.dr Miroslav Šicel, Biblioteka C, Cankarjeva založba - Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb - Ljubljana 1985.
- ŠOJAT: Hrvatski kajkavski pisci, II, 17. stoljeće, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 15/II, priredila: Olga Šojat, Matica hrvatska - Zora, Zagreb 1977.
- ŠURMIN (1): Dr. Đuro Šurmin, Povjest književnosti hrvatske i srpske, Zagreb 1898.
- ŠURMIN (2): Đuro Šurmin, Hrvatski preporod, I. Od godine 1790. do 1836, Zagreb 1903.
- ŠURMIN (3): Đuro Šurmin, Hrvatski preporod, II. Od godine 1836. do 1843, Zagreb 1904.

TOPALović: M. T., Lizt iz Becha, "Danica" I/1835, br. 5, str. 18-19.

TWARDZIK: Waclaw Twardzik, Malo poznati preteča Ljudevita Gaja (rkp., 20 str.), predano za tisak u časopisu "Croatica".

VINCE (1): Zlatko Vince, Odnos Ante Kuzmanića prema Ljudevitu Gaju (s posebnim obzirom na grafijsko-jezičnu problematiku), Sveučilište u Zagrebu - Institut za hrvatsku povijest, "Radovi" 3, Zagreb 1973, str. 65-91.

VINCE (2) Zlatko Vince, Putovima hrvatskoga književnog jezika, lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora, Biblioteka znanstvenih radova, SNL, Zagreb 1978.

VITEZOVIĆ: Pavao Ritter Vitezović, Priručnik aliti razlika mudrosti cvitje, u knjizi: Zrinski - Frankopan - Vitezović, Izabrana djela, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 17, priredio: Josip Vončina, Matica hrvatska - Zora, Zagreb 1976, str. 475-490.

VRANČIĆ: Faust Vrančić, Rječnik pet najuglednijih evropskih jezika, latinskog, talijanskog, njemačkog, hrvatskog i mađarskog (Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmati[c]ae, & Vngaricae), prvotisak Mleci 1595, pretisak Zagreb 1971, Serija reprint izdanja - Liber croaticus, Liber.

ŽIVANČEVIĆ: Milorad Živančević, Iilirizam, u knjizi: Milorad Živančević - Ivo Frangeš, Iilirizam - realizam, Povijest hrvatske književnosti u sedam knjiga, knjiga 4, Liber - Mladost, Zagreb 1975.

B I L J E Š K E

- 1 Moguš - Vončina (1), str. 64-65; Malić (1); Malić (2).
- 2 "Danica".
- 3 Gaj (1).
- 4 Šicel.
- 5 Matić (3), str. 133.
- 6 Poljanec (1), str. 148.
- 7 Poljanec (2), str. 125.
- 8 "u svojim 'Osnovima'"
- 9 "g."
- 10 "dijakritične"
- 11 "nekih slova"
- 12 "nema (č, ž, š, ć)"
- 13 "je"
- 14 "te bi se time zadovoljili svi štokavski dijalekti"
- 15 "ipak ostao"
- 16 Poljanec (1), str. 148.
- 17 Bratulić.
- 18 Fancev (2), - Potpun tekst Gajeve Kratke osnove (zajedno s Mihanovićevom Reči domovini i s Draškovićevom Disertacijom) objavljen je i u knjižici: Prestini, str. 27-41. Tu su tekstovi uređeni prema Fancevljevoj transkripciji; oni su, dakle, prijepis prijepisa, pa i ne mogu imati baš nikakve važnosti za ozbiljna znanstvena proučavanja.
- 19 Fancev (2), str. 221.
- 20 Živančević, str. 14.
- 21 Bratulić, str. 2. - Zapravo, nije važno što je ta, nova slika malo idealizirana; u prvobitnoj se Kratkoj osnovi ne nalaze grafemi đ, ī, nego đ, ī.
- 22 Zašto kažem "d¹" i "d²" - objasniti ću kasnije.
- 23 Pitanje je: nisu li možda neka slova s "kapičom" (npr. u pre-tisku: č u česa, str. 3, red 2 odozdo) posljedica nejasna ti-ska?

- 24 Poseban je problem u Kratkoj osnovi znak za fonem ć. Barac (1), str. 24, tvrdi da Gaj ima "za slovo ć (ćir. ⱥ) slovo t sa sličnim znakom" (tj. s kvačicom, nap. J. V.). U skladu s fonološkim stanjem kajkavskoga književnog jezika Gaj fonem ć u svojem autorskom tekstu obilježuje isto kao fonem č (tj. znakom č), a tek kao mogućnost (koju ne prihvaća) spominje grafiju č̣.
- 25 U Vincea (2), str. 203, usp. Gajevom rukom pisanu naslovnu stranu Kratke osnove, gdje stoji: mudroľubneh, temeľov, Kraľevsk. Ako se taj znak iz rukopisa (˘) nigdje na tiskanoj naslovnoj strani ne ostvaruje, nego znak ˇ (ľ = veliko slovo, ľ = malo uspravno), onda je jasno da budimska tiskara nije Gaju mogla potpuno udovoljiti.
- 26 Gaj (1), str. 24.
- 27 Moguš - Vončina (1), str. 65, 69; Malić (1), str. 100; Malić (2), str. 69, 71-72.
- 28 Moguš - Vončina (1), str. 69. - Obično uzimamo da je Budinić prvi u nas uveo nadslovne diakritičke znakove; doista, on ih je (za dva rečena slova) u svojoj Sumi nauka kristjanskoga (Rim 1583) dosljedno proveo. Međutim, dva desetljeća prije toga nadslovni diakritički znak (i to tildu), također za dva slova (ali ne ona koja u Budinića), upotrebljavali su hrvatski protestantski pisci, čak u sva tri pisma (glagoljici, ćirilici i latinici), ali nedosljedno. O tome Fancev (1): "Konsonanti l i ń pisali su se u glagolskim i ćirilovskim izdanjima za ń redovno, za l vrlo rijetko znakom ˘ povrh n (ř), l (ľ), ..."; "U ranijim latinicom štampanim izdanjima nalazimo za l li, ly, za ń redovno ň, rjeđe ni, ny, u poznijim, t. j. u regensburškoj Postili dolazi za ń također ň, a za l redovno ll" ("Rad JAZU" 212, str. 161).
- 29 Cijelo, postupno sazrijevanje Vitezovićevih ideja o reformi latinice disperzno je prikazano u Klaića, passim, a u pregledniji prikaz svedeno u raspravama: Moguš - Vončina (1), str. 74-75; Moguš (2). Sve je to sažeto u Vincea (2), str. 76-77. - Neki uvid o izgledu Vitezovićevih diakritičkih znakova konačne faze (u rukopisu rječnika) može se dobiti prema objavljenoj prvoj strani (Klaić, str. 210; Vince [2], str. 69):

$\underline{c} = \zeta \quad \parallel \quad \hat{c}; \quad \underline{l} = \bar{l}; \quad \underline{n} = \hat{n}; \quad \underline{z} = \zeta.$

- 30 Vjerojatno je riječ o Vitezovićevoj knjizi Plorantis Croatiae saecula duo (Zagreb 1702. ili 1703).
- 31 Vitezović, str. 475. - Ne možemo točno utvrditi je li Gaj Vitezovićeve knjige i rukopise poznao kad je pripremao Kratku osnovu, ali ih je imao na umu pišući članak Pravopisz (usp. Gaj [2], str. 39). No među važne prethodnike (i suvremenike) Gajeve pripada Riječanin Josip Završnik, o čijim smo pokušajima znali tek ponešto (Moguš - Vončina [1], str. 75), ali nam prijeko potreban detaljan uvid u njegove rukopise nije bio moguć. Proučivši Završnikovu rukopisnu ostavštinu koja je - ne bez uzbudljivih peripetija - stigla u Krakov, Wacław Twardzik napisao je i za tisak u časopisu "Croatica" predao veoma važnu raspravu Malo poznati preteča Ljudevita Gaja (rpk., 20 str.). Kad ona izide, vidjet će se da se Završnik u svojim rukopisima iz god. 1809-1819. trudio uz pomoć dijakritičkih znakova reformirati hrvatsku latinicu te je tako bitno utjecao na atmosferu u nas prije Gajeve nastupa. Zahvaljujući ljubaznosti kolege Twardzika (koji mi je omogućio iscrpne informacije ne samo o svojoj raspravi nego i o dragocjenim vlastitim ispisima iz Završnikovih rukopisa), iznosim ovdje tek nekoliko pojedinosti koje su za našu temu važne. Iz Twardzikove rasprave izlazi da je Završnik - neposredno prije no što će nastupiti Gaj - marljivo eksperimentirao: u hrvatskoj latinici već odavno rabljeni podslovni dijakritički znak (c) primjenjujući na više slova (c = č, d = d, s = š, t = ć); za nad-slovne dijakritičke znakove služeći se uzorom češkim (ž = ž) i, pogotovu, poljskim (ć = ć, ğ = d, ź = ž, pa i: ł = l). Ne bi, dakle, bilo pretjerano reći da Završnikovi "črčaji" potvrđuju kako je u sjevernoj Hrvatskoj (na relaciji Rijeka - Zagreb) već u drugom deceniju 19. stoljeća bila vrlo snažna težnja za oslanjanje na kulturna dostignuća drugih slavenskih naroda. To pak rječito govori o razlozima s kojih je Ljudevit Gaj svoju prvobitnu slovnu reformu nazvao "horvatsko-slaven-skom".

32 Georgijević, str. 75; Šojat, str. 43.

33 Matić (2), str. XIV.

- 34 biližke metao: vjerojatno - stavljao akcenatske znakove
- 35 slova dvostručio: stvarao geminirana slova
- 36 Matić (2), str. XXIII.
- 37 Matić (2), str. XXV.
- 38 Moguš - Vončina (2), str. 30.
- 39 Moguš - Vončina (1), str. 75; Vince (2), str. 82-83; Brlek, str. 223.
- 40 Gaj (2), str. 48.
- 41 Smičiklas.
- 42 Šurmin (2) i (3).
- 43 Barac (1).
- 44 Fancev (2).
- 45 Ježić.
- 46 Ravlić (1); Ravlić (2).
- 47 Jelčić.
- 48 Šicel.
- 49 Barac (1), str. 24. - Već je Barčevu prikazu svojstven vrlo slobodan opis Gajevih slova.
- 50 Ježić, str. 90-93.
- 51 Ježić, str. 90.
- 52 Smičiklas, str. 10.
- 53 Babukić (3), "Danica" VI/1840, br. 48, str. 189.
- 54 Ibidem.
- 55 Smičiklas, str. 10. - Pred sam narodni preporod za kajkavski književni jezik i za grafijski sustav kojim se on bilježi upotrebljava se pridjev "horvatski", a za štokavski književni jezik u Slavoniji i pripadni mu grafijski sustav - pridjev "slavonski". U tome smislu valja razumjeti npr. Babukića kada u mjesecu siječnju 1832. javlja Franikiću u Požegu: "S-dopush-tjenjem Stareshinah pridaje se u Zagrebu Philologia Horvatskoga dialecta, moj Soucsenik Smodek pridaje..." (Smičiklas, str. 57).
- 56 Na tome mjestu dodaje Smičiklas ovu bilješku: "¹ Sravni pril. 4, (sve s a m i s u u č e n i c i)"; spac. J. V.
- 57 Smičiklas, str. 11.
- 58 Moguš (3), str. 6.
- 59 Smičiklas, str. 9.

- 60 Šurmin (2), str. 138.
- 61 Ježić, str. 41.
- 62 Tj. Kratka osnova; nap. J. V.
- 63 Ježić, str. 41.
- 64 Tj.: reformiran grafijski sustav.
- 65 Ježić, str. 61.
- 66 Šurmin (2), str. 135.
- 67 Maretić, passim.
- 68 Ivšić, str. 5-6; usp. i Matić (1), str. 662.
- 69 Maretić, passim.
- 70 Maretić, str. 344.
- 71 Belostenec, I, str. 599, s. v.
- 72 V. bilj. 35.
- 73 SPH 34, str. 28, stih 995-996.
- 74 Živančević, str. 13 i 15; spac, J. V.
- 75 Kašić, str. 8.
- 76 Bratulić, str. 2.
- 77 Usp. npr.: Šurmin (2), str. 132-136; Ježić, str. 40; Barac (2), str. 43, 165, 169.
- 78 Brozović, str. 36. - Ilirci u počecima ne dotiču: interpunkciju; velika i mala slova; kontakt suglasnika različitih po zvučnosti; itd. - Ispravno poimanje termina i novo nazivlje prihvaća Šicel, str. 257.
- 79 Gaj (1), str. 6 i 8.
- 80 Gaj (2).
- 81 Maretić.
- 82 Moguš - Vončina (1).
- 83 Mladome Gaju ona je bila velikom ambicijom. Ipak, nakon toga se našavši u društvu s ljudima koji su je bili pozvaniji stvariti (s lingvistima Vjekoslavom Babukićem i Antunom Mažuranićem), Gaj će se konačno odreći svoje mladenačke maštarije.
- 84 Kašić, str. 7.
- 85 Moguš - Vončina (1), str. 74.
- 86 Reljković, str. 1-37.
- 87 SPH 23, str. 6, stih 96-98; kurziv J. V.
- 88 SPH 23, str. 77, stih 248-252; kurziv J. V.

- 89 Maretić, passim.
- 90 Moguš - Vončina (1), str. 68-70.
- 91 Maretić, str. 36.
- 92 Maretić, str. 37.
- 93 Maretić, str. 331.
- 94 Maretić, str. 335. - Nije naodmet istaći da je Vitezović uveo slova s dijakritičkim znakovima, ali nije napustio geminate. Pokazuje to obično prenošena prva strana njegova Lexicona (v. Klaić, str. 210; Vince [2], str. 69). Vitezović geminira prvobitne grafeme (opravittēl, odgonittēl, odgonittēlica), ali i novouvedena slova (odgaññavac, odgaññavica, odgaññan).
- 95 V. bilj. 55.
- 96 Gaj (1), str. 22.
- 97 O Đamanjićevu prijedlogu opširnije: Moguš - Vončina (1), str. 73. - Đamanjićev je prijedlog zapravo samo sređenije grafijskog sustava što su ga upotrebljavali hrvatski pjesnici baroknog doba u Dubrovniku (Gundulić, Palmotić, Ignjat Durđević). Za Gundulićeva djela kaže Demeter godine 1838. da su "jošte k tomu u směšanom, na polu italianskom pravopisu složena" (Demeter, str. 198). Ako je grafija u kajkavskoj Hrvatskoj - prema Gaju - "mađarski krivopis", a ona u Dubrovniku - prema Demetrovoj ocjeni - "na polu italianski pravopis", onda se ni jednoj - osim donekle "slavonskoj" - nije mogla pripisati odlika da je "slavenska".
- 98 Nije teško prepoznati aluziju na Đamanjićevu grafijsku dubletu s l.
- 99 Mikalja, predgovor; transkribirao J. V.
- 100 Vrančić, predgovor: AVTHOR Benigno Lectori Salutem.
- 101 Zapravo, u svojem dikcionaru Vrančić već ima spoj grafijskih osobina južne i sjeverne Hrvatske.
- 102 Bratulić (str. 1) s pravom kaže o Gaju da je "velik utjecaj na njegovo poimanje pravopisa i povijesnog položaja Hrvatske izvršio Andrija Jambrešić".
- 103 Usp. Fancev (2), str. 17: "Litera C".

- 104 Fancev (2), str. 79. - Napomena "juxta orthographiam pro scholis praescriptam" odnosi se na za kajkavsku Hrvatsku zasebno izdano "Napučenje ..." o službenoj grafiji za osnovne škole; v. bilj. 185.
- 105 Gaj (1), str. 6.
- 106 Pa piše: Czrikvva (s. v. aedes) ꞥ Czrikva (s. v. delubrum, ecclesia, phanum, templum), Markva (s. v. napus, pastinaca).
- 107 Da označi fonem ž: Xena (s. v. coniunx, foemina, mulier, uxor).
- 108 Prvo, da označi fonem j: Yazik (s. v. lingua); drugo, da mu y posluži kao drugi član u digramima što označuju palatale l, ñ: Zemlya (s. v. humus, tellus, terra), Pomnya (s. v. diligentia, solertia). - Bez obzira na strane izvore Vrančićevim grafijskim rješenjima, važno je ponoviti da on ostvaruje neku svoju sintezu latinice u Hrvatskoj upotrebljavane na jugu (ž = x) i na sjeveru (c = cz, l = ly, ñ = ny).
- 109 Stoos, str. 51.
- 110 Georgijević, str. 210.
- 111 Maretić, str. 193.
- 112 Gaj (2), str. 40.
- 113 O tome nešto više u odjeljku 14. - Tada uvriježena terminologija (u kojoj je ime Hrvatska [Horvatska] značilo uglavnom "reliquiae reliquiarum") nukala je ilirce da za ukupnost trojednice primijene neutralno ime. To ih je ponukalo da preuzmu naziv Ilirija (uobičajen u mnogih hrvatskih pisaca prije 19. stoljeća), koji se (sa širenjem pogleda iliraca na cio slavenski jug) protegao i na te krajeve.
- 114 Također usp. odjeljak 9.
- 115 Fancev (2), str. 154.
- 116 Fancev (2), str. 156.
- 117 Kao Antun Mihanović u oglasu za neuspjelo izdavanje Gundulićeva Osmana; usp. Mihanović.
- 118 In extenso objavljena je Kratka osnova: u Barca, Fanceva (2), Jelčića i Šicela; Pravopisz: u Ravliča. - Kraćeni su: Kratka osnova u Ježića; Pravopisz u Barca, Ježića, Šicela. - Ravlič

ne objavljuje nikako tekst Kratke osnove, a Jelčić Pravopisza.

- 119 Određujući početak preporoda ("1790 -"), Fancev (2) se oslanja na Šurmina (2). - Kao što je poznato, Fancev je iznio tezu o autohtonosti hrvatskoga narodnog preporoda. Toj se tezi usprotivio Barac (2), str. 36, bilj. 1. - Mogli bismo dodati da u toj raspr. nema ni pobjednika ni poraženog. Niti je ilirizam autohton pokret bez utjecaja sa strane, niti se bitne razvojne linije ilirizma mogu zamisliti bez oslonca na specifične domaće potrebe.
- 120 Fancev (2), str. VII.
- 121 Fancev (2), str. VII; spac. F. F.
- 122 bosanski = štokavski
- 123 Bartol Kašić u predgovoru Ritualu rimskom (pisanom 1636, tiskanom 1640); v. Ravlić (3), str. 207-208.
- 124 Barac (2), str. 165.
- 125 Vince (2), str. 93.
- 126 Vince (2), str. 195-208.
- 127 Fancev (2), str. 200.
- 128 Simeon (2), str. 412, s. v.
- 129 Simeon (2), str. 438, s. v.
- 130 V. ovdje, odjeljak 6.
- 131 Simeon (1), str. LII, navodi njemački naslov gramatici Đurkovečkoga.
- 132 Tj. čišćenje; nap. J. V.
- 133 Fancev (2), str. 202.
- 134 Na primjer: što valja razumjeti pod pojmom "z bližnemi narodi" - susjedne narode ili pak narode genetski srodnih jezika?
- 135 Fancev (2), str. 202.
- 136 Fancev (2), str. 202.
- 137 Fancev (2), str. 203.
- 138 Fancev (2), str. 203.
- 139 Usp. Simeon (1), str. LIII.
- 140 Ne težeći njezinu potpunom opisu (koji bi mogao biti vrijedna, ali posebna tema istraživanja), za lingvističke termine Kratke osnove dajem nešto primjera. Nižem ih abecednim redom hrvatskih naziva, kojima prilažem njemačke adekvate (jedni-

ma i drugima u zagradama dodajući brojčanu oznaku o strani na kojoj se nalaze u prvotisku Kratke osnove 1830). Tako se dobije niz: A b e c e (10) - Alphabet (11); abecejski (8) - alphabetisch (9); glas (10, 12, 14, 16, 18) - Laut (11, 13, 15, 17, 19) || Buglaut (15); glavno narečje (22) - Hauptdialekt (23); iztočalo (18) - Etymon (19); jezik (6, 8, 10, 22) - Sprache (7, 9, 11, 23); jezikozvedavec (12) - Philolog (13); knižni jezik (14) - Schriftsprache (15); korenoslovje (10, 12, 14, 22) - Etymologie (11, 13, 15) || Wurzelbau (23); materinski jezik (4, 24) - Muttersprache (5, 25); mehkoglas (18) - Gelindlaut (19); narečje (2, 8, 10, 12, 14, 20) - Dialekt (3, 9, 11, 13, 15) || Mundart (9, 15) || Sprache (11, 21); narečje naše (6) - Muttersprache (7); obraz (10) - Schriftzug (11); pisaње (2) - Orthographie (3); pismo (20) - Schrift (21); pravopis (6) - Orthographie (7); pravopisaње (nasl., 2, 6, 10, 12, 20, 22, 24) - Orthographie (nasl., 3, 7, 13, 21, 23) || Schreibart (11, 25); reč (8) - Wort (9); rečnikopisec (18) - Lexicograph (19); samoglasnik (8) - Vokal (9); skupglasnik (10, 16) - Grundlaut (11) || Konsonant (11, 17); skupslova (8, 20, 24) - Laut (9) || Mitbuchstabe (21, 25); sl. [= slova] (14) - Grundlaut (15); slova (10, 16, 20, 22) - Buchstabe (17, 21) || Konsonant (11) || Laut (11) || Schriftzug (11, 21, 23); slovnica (2) - Grammatik (3); slovnički (6) - grammatisch (7); slovočislo (18) - Alphabet (19); šumeći glas (10) - Zischlaut (11); temelloglas (10, 18, 20) - Grundlaut (11, 19, 21); temeloslova (20) - Grundbuchstabe (21); veznik (8) - Bindewort (9); znameње glasopremembe (10) - Zeichen (11); žumboreći glas (10) - Sauselaut (11).

- 141 Alphabet (11) - Abece (10) || slovočislo (18); Grundlaut (11, 15, 19, 21) - skupglasnik (10) || sl. [= slova] (14) || temelloglas (10, 18, 20); Konsonant (11, 17) - skupglasnik (10, 16) || slova (10); Laut (9, 11, 13, 15, 17, 19) - glas (10, 12, 14, 16, 18) || skupslova (8) || slova (10); Muttersprache (5, 7, 25) - materinski jezik (4, 24) || narečje naše (6); Orthographie (nasl., 3, 7, 13, 21, 23) - pisaње (2) || pravopis (6) || pravopisaње (nasl., 2, 6, 12, 20, 22); Sprache (7, 9, 11, 21, 23) - jezik (6, 8, 10, 22) || narečje (10, 20).

- 142 A to je odlomak što ga je potpuno ispustio Ježić, str. 92.
- 143 Kao što su činili njemu suvremeni slovenski reformatori, npr. Metelko.
- 144 Tj. kajkavskoga književnog jezika. Na to je dobro upozorio Šurmin (1), str. 154.
- 145 Fancev (2), str. 79; v. i ovdje, odjeljak 4.
- 146 Maretić, str. 29.
- 147 Maretić, str. 33.
- 148 Maretić, str. 353.
- 149 Junković, str. 38. - Na primjer, u Habeličevim se tekstovima danas ovako transkribira: osudavanja, suđenja (Šojat, str.59), zmeđ (65), itd. Već Barac (1), str. 24, misli da Gaj u Kratkoj osnovi predlaže "za glas đ (ćir. ħ) slovo d i slovo g...".
- 150 Dosljedan, Maretić i tada čita đ (= dž); usp. str. 354.
- 151 Maretić za Mikloušića: "đ = dy: izhadyaju, vodyenyu, rodyen, nahadya, rodyaki", str. 322.
- 152 Junković, str. 38.
- 153 Time se Gaj zapravo pokazuje vidovitim. Muke s razlikovanjem č i ć poznate su bile i piscu pravopisa u novije vrijeme, pa je - među ostale parole tiskane ispod crte na stranama pravopisnog rječnika - Boranić uveo ova, više puta ponovljena upozorenja: "ć se piše prema t: metati: mećem" (Boranić, str. 96, 122, 148, 174, 200) i: "č se piše prema c i k: micati: mičem, plakati: plačem" (str. 113, 139, 165, 191). Dakako, ta su pravila defektna jer ne objašnjavaju zašto se pored rekao, rečem nalazi infinitiv reći. Govoreći o "ovoj veliki neprilici", Gaj kao da sluti kako će se u nekoj budućnosti na razlikovanje č i ć svesti velik dio kulture književnog nam jezika.
- 154 Barac (1), str. 24.
- 155 Moguš (1), str. 256; Moguš - Vončina (1), str. 78.
- 156 Naime, ako i dopustimo da je izgovarao "Madžar", pretjerali bismo tvrdeći da je govorio: "Džurdževac", "džumbir".
- 157 Fancev (2), str. 18.
- 158 Gaj (2), str. 47.
- 159 "Danica" I/1835, dodatak, str. 22.

- 160 Usp. popis "Suglasnici", Babukić (2), str. 38.
- 161 Babukić (3) fonem ǰ ne navodi ni u popisu jednoslova, ni u napomeni o digramima: "Pazka, Imade i sastavljenih pismenah za proste ili još bolje slivene glasove, n. p. dj. tj-ć, lj, nj. Ovdje je glas gèrleni (gutturalis sonus, Kehllaut) j pomekčujuć glas, kad se sa glasoví: d, t, l i n u jednoj slovcu sukobi" (str. 9). - Zanimljivo je pak da na istoj strani (čak dva-pet) bilježi vlastito ime Gjuro. To pak može značiti da mu se za grafijom gj nije skrivalo ništa fonološki važno, nego tek zastarjela manira pisanja.
- 162 Šicel, str. 378-379.
- 163 Time se Gaj zapravo vratio Jambrešićevu prepoznavanju fonema; v. ovdje, bilj. 157.
- 164 Bratulić, str. 1. - Treba tek vidjeti ima li dovoljno čvrstih temelja za važnu prosudbu o Gaju: "Osobito je velik utjecaj na njegovo p o i m a n j e p r a v o p i s a (tj. slovnog sustava; spac. i nap. J. V.) i povijesnog položaja Hrvatske izvršio Andrija Jambrešić ..."
- 165 Gaj (1), str. 18; usp. i ovdje, odjeljak 6.
- 166 Jambrešić; usp. i Fancev (2), str. 18.
- 167 Iako je čak ona vrlo sumnjiva.
- 168 Bratulić, str. 2.
- 169 Šurmin (1), str. 154-155.
- 170 Ježić, str. 157-159.
- 171 Ježić, str. 159-164.
- 172 Ježić, str. 160.
- 173 Ježić, str. 158.
- 174 Gaj (2); v. također Ježić, str. 119-120.
- 175 Barac (2), str. 165. - Savjeti Kucharskoga mogli su biti i loši; naime, Gaj tvrdi da "Gore zpomenute skupslove: ċ, đ etc. potrebuju vre dugo vremena L e h i ..." (str. 20), tj. Poljaci, a to naprosto nije bilo točno.
- 176 Doduše, Đurkovečki je prikazan (ali bez prave veze s Gajem) u Šurmina (2), str. 79-80, i u Vincea (2), str. 93; predgovor njegovoj Jezičnici donesen je (opširnim izvodom) u Fanceva (2), str. 200-206 i (parcijalno) u Ježića, str. 89-90. -

O Đurkovečkome v. ovdje, odjeljak 5.

177 Fancev (2), str. XXXVII.

178 Fancev (2), str. XXXVIII.

179 Fancev (2), str. XXXVII.

180 Nije nevažno napomenuti da je Kucharski u taj čas toliko dobro poznao "horvatski" jezik te je Kvaterniku mogao na ne posve korektnu njemačkome izreći ove proročanske riječi o Gaju: "Dieser Jüngling wird in seinem Vaterlande noch schöne Rollje spieljen und ihm nützlich seyn"; Fancev (2), str. XXXVII-XXXVIII.

181 Fancev (2), str. XXXVIII; spac. J. V.

182 Babukić (4), str. 6.

183 Maretić, str. 363, navodi ove grafeme i kombinacije: hsh, s, sc, sci, scj, sh, ss, sl, sz, f, lc, lch, lci, lcj, lc, fs, ll, llc, lz, ß, z, x.

184 Gaj (1), str. 24.

185 Fancev (2), str. XXXVII; usp. i Vince (1), str. 66.

186 Moguš - Vončina (1), str. 75; Vince (2), str. 82-83; Brlek, str. 223.

187 Kojoj zasad nisam uspio ući u trag.

188 Čevapović, str. 13, bilj. (d). - Čevapović, istina, ne navodi autora imenom. No ako se citat "G. Parok Novo-Gradski, Senjske Biskupie" uspoređi s podatkom da je Nova ričoslovica ilirička napisana i objavljena "trúdom i nástojànjem Šime Starcsevicha xupnika od Novoga u Líci" (v. Starčević), nema sumnje da je i "Pravo-pisanje Illyricsko" sastavio i izdao Šime Starčević. Obje su knjige tiskane u Trstu: gramatika 1812, "pravopis" 1816. - U razdoblju što ga obrađuje Maretić (1495-1833) ne primjećuje se gotovo nikakav njemački utjecaj na razvoj hrvatske latinice. Stoga je važno istaći mogući trag tog uzora u pravopisnoj pojedinosti: sve imenice piše Čevapović velikim početnim slovom.

189 Usp. Maretić, str. 319.

190 Vince (2), str. 81.

191 Maretić, str. 322.

192 Fancev (2), str. XXXVII.

- 193 Mihanović: Rech domovini ... (1815) i Znanostih y narodnoga jezika priateljom (1818).
- 194 Jelenić. - Smisao je spora bio u tome što je Koščak tražio "da se uz d, g, l i n piše y (a ne j)"; Matić (3), str. 137. Bio bi to, dakako, ustupak kajkavcima.
- 195 Fancev (2), str. XXXIII.
- 196 Matić (3), str. 52, 147; Maretić, str. 343.
- 197 Vince (2), str. 199-200. - Metelkovu pokušaju postoji u Gajevoj Kratkoj osnovi ovaj odjek: "Oh kak vnogo verlejše bi bilo slavnem našem susedom na Štajerskem i Krajskom, rajši za ovo naše občinstvo poleg mogućnosti z' nami truditi se, nego iz izličnoga narodolubja, ali iz jednostrane tverdokorne svoj-ljubnosti, nove slovstvenomu Slavenstvu zpačne slove kovati ..." (str. 22).
- 198 Usp. odjeljak 4. - Zagrebačkim "rogašima" oštro se protivio i Ante Kuzmanić; usp. Vince (1), str. 72-73.
- 199 Uostalom (gledajući na funkcionalnost) - s mnogo opravdanja. Znajući da je (čak i nereformiranom ćirilicom) bio riješen znatan broj slavenskih fonoloških osobina, odluku svojih zemljaka da zanemare to pismo s tugom je spominjao Reljković, str. 5.
- 200 Gaj (2), str. 48.
- 201 Smičiklas, str. 56-58 i 58-62.
- 202 Smičiklas, str. 56.
- 203 Smičiklas, str. 56.
- 204 Smičiklas, str. 59; spac. J. V.
- 205 Šurmin (2), str. 139.
- 206 Značajno je da pritom ne spominje jedno grafijsko rješenje Vuka Stefanovića Karadžića (†), nego se poziva na grafijsku kombinaciju (†b) Dositeja Obradovića, kojega veliča u daljem tekstu pisma. Tu kombinaciju (god. 1810) ima i Sava Mrkalj;usp. Moguš - Vončina (2), str. 19, 54-55, 58-59.
- 207 Smičiklas, str. 59.
- 208 Dakako, zanemarujući nijanse u izgledu dijakritičkog znaka.
- 209 "Jakšitjani" = Jakšićani, tj. stanovnici Jakšića kraj Slavonske Požege; nap. J. V.

- 210 Smičiklas, str. 61.
- 211 Moguš - Vončina (1), str. 79.
- 212 Moguš - Vončina (1), n. mj.
- 213 Moguš - Vončina (1), n. mj.
- 214 Topalović, str. 19; usp. Vince (1), str. 67, bilj. 10. - Ne-upućeni Topalović nije ni slutio da se među prvacima iliraca vodi tada načelna rasprava o slovnoj reformi te da se pripremaju velike novosti. Nepuna dva mjeseca nakon njegova pisma Gaj (2), str. 48, javno će opozvati Kratku osnovu; usp. ovdje bilj. 40.
- 215 Topalović, str. 19. - Detalj što ga opisuje Šurmin karakterističan je za Gajeve postupke. Od vršnjaka i suradnika nije trpio pogovora te je tražio da ga slijede u svemu. Posumnjavši kako se Rakovac vratio staroj grafiji, Gaj se vrlo uzбудio, a smirila ga je tek Rakovčeva izjava "da ga je profesor 'Mojžeš' nagovorio 'zasad jošće stari Zlopis potrebuвати'"; usp. Šurmin (2), str. 140. Stjepan Mojzes (1797-1869), Slovak, profesor filozofije i klasičke filologije u zagrebačkoj akademiji, rano je postao simpatizerom iliraca - pa se zalagao za uvođenje hrvatskog jezika u nastavu te prisustvovao Smodekovim neobvezatnim predavanjima god. 1832. (Smičiklas, str. 57-58; Šurmin [2], str. 144-145), a bio je i vrlo zaslužan stoga jer je bečkome ministru unutrašnjih poslova, grofu Sedlitzkom, dao vrlo povoljno mišljenje o Gajevu zahtjevu za pokretanje novina; usp. Šurmin (2), str. 163-168. Bila je prava sreća da su za Ljudevita Gaja (makar izvan njegova užega kruga) postojali autoriteti - ljudi što su o važnim pitanjima znali trijezno prosuditi. Njima, a i onima u Gajevoj blizini (npr. Babukiću i Antunu Mažuraniću) koji su ocijenili da uspjeh pokreta ne mogu osigurati nekritični entuzijasti (poput Mate Topalovića), treba zahvaliti što je kulturni program iliraca prebrodio svoje dječje bolesti te napokon iznio pobjedu.
- 216 Brlić (1), str. 2-14. - Iako je Gajeva Kratka osnova izašla tri godine prije Brličeve Gramatike, njezin je pisac potpuno prešutio ne samo Gaja nego i njegove prijedloge.

- 217 Ježić, str. 48.
- 218 Usp. ovdje, odjeljak 11.
- 219 Usp. bilj. 202.
- 220 Gaj (1), str. 6 i 8.
- 221 U Kratkoj osnovi.
- 222 U drugome pismu Franikiću.
- 223 U članku Pravopisz.
- 224 U Osnovi slovnice slavjanske narječja ilirskoga.
- 225 Na to je mogao utjecati i Brlić, koji je u svojoj Gramatici za takav jat predložio grafem y; v. Brlić (1), str. 11-14.
- 226 U naslovu što ga časopis ima na samome početku ("Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka", I/1835, br. 1-28) zapis "Slavonzka" čitamo "slavonska". Zapravo, grafem s u kajkavskoj je praksi obilježivao fonem š, a Gaj je u Kratkoj osnovi pisao "Šlavonci" i sl. No način kako odavno transkribiramo naslov časopisa (i kako je uveden čim ilirci - prešavši na novu grafiju - stadoše najavljujivati svoje opredjeljenje za štokavštinu) toliko se učvrstio da ga ne bi trebalo dotjerivati. Ime časopisa novom se grafijom prvi put ispisuje tek u broju 29 prvoga godišta, tj. četiri mjeseca po izlasku posljednjeg nastavka Gajeve članka Pravopisz. - Usputna napomena: naslov Gajeve knjižice iz godine 1830. (Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja) izgovaramo sa štokavskim akcentima, iako ga je Gaj, bez sumnje, naglašavao kajkavski.
- 227 "Danica" I/1835, br. 1, str. 2.
- 228 Razumije se, ni ovdje (kao ni inače u tekstovima što ih je Gaj sam pisao ili sudjelovao pri njihovu stiliziranju) važne tvrdnje nisu uvijek u potpunome skladu s istinom.
- 229 O Babukićevu zahtjevu za digram cx (= fonem č) urednici se "Danice" ne izjašnjavaju izravno, ali praktički pokazuju da im je miliji digram dx (npr. u Babukićevoj pjesmi primjer Handxar).
- 230 Teško je zamjetljiva sitnica da "iliričkim pravopisom" tiskana pjesma Primorac Danici (u broju 2) nosi potpis u kojem su primijenjeni dijakritički znakovi u skladu s budućom grafijskom koncepcijom iliraca: "Ivan Mažuranić". Tu su, dakle,

već primijenjena dva grafema (ž i ć) što će ih Gaj formalno predložiti tek dva mjeseca kasnije, u drugom nastavku članka Pravopisz (str. 42).

- 231 Sve: Gaj (2), str. 40.
- 232 A time direktno narušava harmoniju jednoga jedinoga dijakritičkog znaka: tilde.
- 233 Gaj (2), str. 42. - Gaj ponovo izmišlja: slova ć nije bilo u hrvatskoj tradiciji pisanja; usp. Maretić, str. 350-351.
- 234 Gaj (2), str. 40. - Ako je riječ o gotovu grafemu, onda je točno da je znak ě preuzet iz češke grafije (Jonke, str. 29). No odatle nije mogla biti primljena njegova osobita funkcija, obilježivanje fakultativnog izgovora: "e || i || ie". Ta je funkcija postojala u domaćoj tradiciji, u Belostenca, kao što svjedoče riječi iz predgovora Gazophylaciumu: "Gdje je pak iznad ě točka, tada će Dalmatinac i onaj koji Dalmatinca oponaša čitati kao i, a Slavonac kao e ..." (pretisak, II, str. LIV; preveo Vladimir Vratović).
- 235 Ljudevit Vukotinović, Ilirizam i kroatizam; cit. prema knjizi: Šicel, str. 166.
- 236 Brlić (2), str. 121. - Najvažnije Brličeve prijedloge "u abecedaru stupcu XXI." usp. ovdje u odjeljku 10 (tablica).
- 237 Babukić (1), str. 122.
- 238 "europska korenita slova" = prvobitna latinička slova (za svako je takvo Gaj god. 1830. upotrebljavao izraz "temeloslova")
- 239 Babukić (1), str. 127; "odzgora zaznamenovati" = obilježiti dijakritičkim znakom.
- 240 Jonke, str. 13; Moguš - Vončina (1), str. 80.
- 241 Živančević, str. 69.
- 242 "Danica" II/1836, proglas za drugo godišće.
- 243 Kuzmanović (1), str. III-IV.
- 244 Kuzmanović (2), str. 31-41.
- 245 Kuzmanović (2), str. 35.
- 246 Kuzmanović (2), str. 38.
- 247 Kuzmanović (2), str. 41.

S u m m a r y

UDK 801.14:808.62

THE FOUNDATIONS AND WAYS OF GAJ'S ORTHOGRAPHIC REFORM

Ljudevit Gaj did not reform Orthography in its entirety, but its base and the latin orthographic system. The first draft of reform (Kratka osnova 1830) was recalled by Gaj's article Pravopisz (1835), which offered the latin alphabet as we know it today (with some modifications). It was the result of a compromise between Gaj and Babukić (more exactly between the radical letter changes, taken over from the Chech alphabet, and the Slavonian orthographic tradition - digraphs dj, gj, lj, nj, and later dž). In order for the new orthographic system to prevail it had to be efficiently promoted (especially by the magazine "Danica"). Secondly a number of other reform drafts would have to be withstood, of which two in particular are important: those which were presented by Šime Ljubić and Ignjat Alojzije Brlić. Gaj's reform prevailed and was already accepted by the Slovenians in 1838 and later by all Southern Slavs (those using the latin alphabet). Once the reform was accepted, the Illyrians did not only use the new lettering system to write new texts but also to transcribe the entire Croatian literary inheritance. Thus, (with a suitable literary language choice: the acceptance of the jekavian štokavian dialect as the only expressive means of all Croatian literature) the hundred year old membra disiecta again became a complete whole.